

Б.Қ. Турмашева, С.С. Салиш, В.Г. Пугач

ДУНИЯТОНУШ

Умумий билим беридіған мектепниң 3-синипи үчүн дәрислик

3

Қазақстан Жүмһурийити Билим вә пән министрлиги тәвсийә қылған

А. Байтурсынов нацидикі Тіл билими институтинің
экспертлири билән келишилгән

Алмұта «Атамұра» 2018

УДК 373.167.1

ББК 20.1я72

Т 86

*Башлангуч билим бериш сәвийесиниң 2–4-сүннилирига
бөгешшланған «Дүниятонуш» пәннинің йеңиланған мәзмұндықи
Типлик оқытуш программасынан жұватық тәйярланған.*

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

Некайә, сәхбәт,
музакирә

Топ билән иш

Соаллар вә
тапшуруқлар

Күзитиш,
тәтқиқат

Жұп билән иш

Ижадий иш

СИЛАР БИЛӘМСИЛӘР? ЯДИНЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Турмашева Б.Қ. вә б.

Т 86 **Дүниятонуш:** Умумий билим беридіған мәктәпниң 3-сүннипи
үчүн дәрислик/Б.Қ. Турмашева, С.С. Салиш, В.Г. Пугач. – Алмута:
Атамұра, 2018. – 96 6.

ISBN 978-601-331-276-7

ISBN 978-601-331-276-7

© Турмашева Б.Қ., Салиш С.С.,
Пугач В.Г., 2018
© «Атамұра», 2018

МУНДЭРИЖӘ

I. ЖАНЛИҚ ТӘБИӘТ.....5

1. Йәр бетидики климат немигә бағлинишиліқ?	6
2. Һава райи адәмләргә қандақ тәсир қилиду?.....	8
3. Мениң тәбиий мұхиттиki беҳәтәрлигим	10

II. ЯХШИДИН ҮГӘН, ЯМАНДИН ЖИРКӘН..... 13

4. Адәмләр немишкә әмгәк қилиду?	14
5. Аилә кирими қандақ режилиниду?.....	16
6. Адәм дости билән мұстәһкәм	18
7. Биз һәрқачан биллә!	20
8. Бизниң Асасий Қанунимиз – Конституция.....	22

III. ВАҚИТ 25

9. Мән, сән, у, улар – һәммимиз бир аилә	26
10. Мениң нәсәпнамәм (келип чиқишим) қәйәрдин
башланма алиду?.....	28
11. Спорт – саламәтлик капалити!	30
12. Көчмәнләр билән олтиришлиқтарниң һаят тәрзи.....	32

IV. МЕМАРЧИЛИҚ 35

13. Аһалилық жайлар қандақ болиду?	36
14. Шәһәр билән йеза арисида қандақ алақә бар?	38
15. Йәрлік жайниң планини сизиймән.....	40
16. Астрономиялық бәлгүләр бойичә қандақ молжалашқа
болиду?	42

V. СӘНҮӘТ..... 45

17. Мениң айләмниң мәнивий асару әтиқилири (байлиқлири)	46
18. Мениң бехәтәрлигим	48
19. Елимниң «рәмизлири»	50
20. Түркійләр вә уларниң өмүр сүрүш әнъәниси	52
21. Тарихий вә мәдәний ядикарлықтарни қоғдашниң әһмийити немидә?.....	54

VI. БҮЙҮК НАМАЙӘНДИЛӘР 57

22. Мениң әжәдадим – қипчақлар	58
23. Қазақ ханлиғи қандақ қурулди?	60
24. Қазақ зимиининиң даңылқ ханлири	62
25. Қәһриманлар – Вәтенимизниң қорғини. Бийләр – Улуқ Даланиң даналири	64
26. Азатлық үчүн күрәшкәнләр	66

VII. СҮ – ҺАЯТЛИҚ МӘНБӘСИ..... 69

27. Адәмләрниң дәсләпки олтиришлиқ жайлири қачан вә қандақ пәйда болди?.....	70
28. Туристниң қәйәргә сәйяһәт қылғини дуруս?	72
29. Тәбиәт вә мениң бехәтәрлигим	74
30. Тәбиий мұнитта қандақ ховуп-хәтәрләр бар?.....	76

VIII. ДӘМ ЕЛИШ МӘДӘНИЙИТИ. МӘЙРӘМЛӘР..... 79

31. Аилә бәрикити һәммидин қиммәт	80
32. Мән вә жәмийәт	82
33. Қазақстан хәлқиниң мәйрәмлири.....	84
34. Өз чиқимиңларни қандақ режилигән дуруս?	86

«ӨЗӘНЛАРНИ ТӘКШҮРҮҢЛАР». ХУЛАСӘ ТЕСТ

93

ЖАҢЛИҚ ТӘБИӘТ

БУ БӨЛҮМДИН СИЛӘР:

- тәбиәтниң адәм һаятиға қандақ тәсир қилидиғанлығини ениқлайсиләр;
- климат вә униң немигә бағлинишилик екәнлигини билидиған болисиләр;
- тәбиәттә адәм һаятиға ховуп туғдуридиған хәтәрләр билән апәтлик әһвалларниң учришидиғанлығини билидиған болисиләр;
- бехәтәрликни тәминаләйдиған паалийәт қаидилирини түзүшни үгүнисиләр.

1 - дәрис

СИЛӘР

- климат дегәнниң немә екәнлегини;
- климатниң қандақ түрлери бар **екәнлегини билисиләр.**

Йәр бетидики климат немигә бағлинишилик?

СИЛӘР

һәрхил климатлиқ бәлбағларниң өзигә хас алаһидилигини ениқлашни **үгинисиләр.**

климат

климат

climate

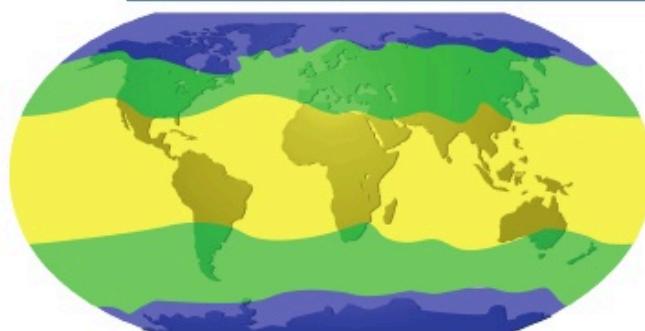

Иккинчи синипта силәр һава райи тоғрилиқ мәлumat алдышлар. Алдимизда болидиған һава районни молжаллаш немә үчүн һажқет?

Һава райи жил пәсиллиригә вә тәбиәт шараитиға бағлинишилик. Мәсилән, жирақ шәриқниң қиши қаттық, яз пәсли салқын. Жәнупнин өзінде чөллүк даласида қиштиму, яздыму жуқури температура сақлиниду. Мошундақ жил давамида изчил тәкраплинидиған һава районниң алмишиши **климат** дәп атилиду. Алимлар сәйяримиздә бирнәччә климатлиқ бәлбағларниң бар екәнлегини испатлиди. Уларниң һәрқайсиси өзигә хас йәр рельефи билән, һава районниң алаһидиликлири билән, өсүмлүктөр вә һайванат дүниясинин өзгичилиги билән тәриплиниду.

Дүния йүзинин климатлиқ хәритисигә дикқәт билән қарашлар. Климат бәлбағлиринин орунлашишини биливельилар. Климатлиқ зониларни немишкә **бәлбағлар** дәп атайду?

Шартлик
бәлгүлири:

- экваторлук, тропиклик
- мәтидил
- полярлик

Құтуп деген немә? Йәр бетидә қандақ қутуплар бар?
Йәр бетиниң шималий вә жәнубий қутуплирини хәритидин көрситиңдар.

Полярлық климат шималий вә жәнубий қутупларға хас. Бу йәрләрниң йези қисқа, қутупниң мәркизиге йеқин жайларни мәңгүлүк музлуқ басқан.

Полярлық бәлбағларниң өсүмлүклири билән һайванлири тоғрилық сөзләп беріңдар.

шымал бүғиси

ақ ейиқ

ақ түлкә

бөрә

Сүрәтләргө қараңдар. Мәтидил климатлық бәлбағда қандақ һайванлар учришидіғанлиғини ениқлаңдар.

Тропиклиқ вә экваторлық климатниң алаһидилиги униң қиши иссиқ, йези қайнақ болиду. Ямғұр-йешинниң чүшүш мөлчәри уларниң деңиздин жирақ-йеқинлиғиға бағылған. Бу климатлық бәлбағның һайванлириму йәрлик тәбиий шараптқа маслашқан.

Экваторлық вә тропиклиқ бәлбағ дегинимиз немә?

2- ДӘРИС

СИЛӘР

«катализм» чүшәнчиси билән тонушисиләр вә тәбиәттүки катализмдин болидиған апәтләр тоғрилиқ **билидиған болисиләр**.

Сүрәтләргә қараңылар. Бу тәбиәт һадисилири силәргә тонушму? Улар һәккүдә немиләрни аңлидиңлар? Телевизордин қандақ тәбиий катализмларни көрдүңлар?

чақмақ

йәр тәврәш

су ташқини

Силәргә тәбиәт һадисилириниң қандақ хәтәрлик түрлири тонуш?

Адәмниң һаяти билән паалийити һава райиға вә климат-лиқ әһвалға бағылыш. Бәзидә тәбиәттүки катализм түпәйли йүз беридиған апәтләрму адәм һаятиға ховуп туғдуриду.

«Катализм» сөзигэ ениқлима беринүлар. Луғатларни пайдилининүлар. Савақдашлириңдарниң ениқлимиси билән селиштуруңлар.

Жәдвәлгә қарап, катализмларни қандақ топлашқа болиду? Бизниң елиминең тәбиәт шаралыда қандақ катализмларниң болуши мүмкін?

Геологиялық катализмлар	Һава райы, климатлық катализмлар
Йәр тәврәш Вулканларниң партлиши Сәл, кәлкүн, қар көчүш	Су тешиш, цунами Өрт Күон, боран, мөлдүр, құрғақчилік

Катализмлар күчи шу қадәр үстүнки, у адәмләрниң өмри билән саламәтлигигә зор ховуп туғдуриду. Беналар өрүлүп, өсүмлүкләр билән һайванларниң йоқилип кетиши мүмкін.

Тәбиәт һадисилириниң адәм һаятиға қандақ тәсир қилидиғанлығини савақдашлириңдардин сораңлар. Пикерлишиңлар.

Тәбиәттә қандақ һадисиләр чоң апәтләргә елип келиду? Соалға мұнасивәтлик қошумчә мәлumatларни йәнә кимдин, нәдин елишқа болиду? Дәрисни хуласиләңлар.

Өзәңлар туруватқан йәрниң һава райини құзитиңлар. Униңдин пәйда болидиған хәтәрниң қандақ бәлгүлири бар? Өз жутуңларда қандақ тәбиий катализмлар йүз бериши мүмкін? Униң қандақ түрлири силәргә тонуш?

ЯДИҢЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Тәбиий апәт пәйтидикі әң асасий қаидә – сәвирилік болуш, тез вә ишәнчилік һәрикәтлиниш, паракәндиліліккә берилмәслик. Тәбиий апәт пәйтидә өйдә болсаңлар, мәиший техникини токтын ажыратыңлар, газ вә су жүмәклирини йепиңлар. Бехәтәрлик қаидилиригә мувапиқ һәрикәт қилиңлар.

3-

ДӘРИС

СИЛӘР

«тәбийи мұнит» чүшәнчиси тоғрилиқ вә тәбийи мұнитта қандақ ховуп-хәтәр йұз бериши мүмкін екәнligини **билидиған болисиләр**.

Мениң тәбийи мұнит-тики бехәтәрлигим

СИЛӘР

- тәбийи мұнитта йұз беридіған һәрхил ховуп-хәтәрни **еніқлайсиләр**;
- тәбийи мұнитта шәхсий бехәтәрлигіндерни тәминләшни **үгинисиләр**.

бехәтәрлик

қауіпсіздік

security

тәбийи мұнит

табиғи орта

natural environment

Қандақ йәрни тәбийи мұнит дәп аташқа болидиғанлиғи һәққидә ойларни көрүнілар. Мисалларни көлтүрүнілар.

Адәм өмри давамлиқ тәбиәт билән мұнасиветтә болиду. Адәмни қоршиған тәбийи шаралы, жаңалиқ вә жансиз тәбиәтниң хилму-хил көрүнүшleriиниң жиғіндиси **тәбийи мұнит** дәп атилиду. Тәбийи мұнитта адәмгә туғулидиған ховуп-хәтәрләрму болиду.

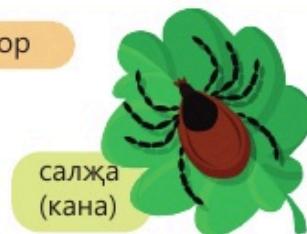
Өткән дәрисләрдә силәр тәбиәттиki kataklizmlar тоғрилиқ чүшәнчә алдыңлар. Тәбийи мұнитта адәмгә йәнә қандақ ховуп-хәтәр туғулуши мүмкін?

Тәбиәттә өсүмлүктердин, һайванлардин, тәбийи һадисіләрдин келидиған ховуп-хәтәрге мисалларни көлтүрүнілар.

мухамор

салжа
(кана)

дала өрти

Савақдашлириңлар билән могу, салжға вә дала өртиниң ховпини музакирә қилинұлар.

Тәбиәттиki ховуп-хәтәрләр

- Адәм тениниң шах, тикәнлик өсүмлүккләр, учлуқ таш, әйнәк вә б. нәрсиләрдин жараһәтлиниши;
- Зәһәрлик жәнисарлар билән һашарәтләрниң чеқиши (илан, өмчүк, сериқчаян, паша вә б.);
- Егизликтин жиқилиш;
- Зәһәрлик өсүмлүккләрдин оғилиниш;
- Су амбарлири билән дәрияларда еқип кетиш;
- Чақмақниң чұшұшидин зәрдап чекиш.

Адәм тәбиий муһитта бехәтәрлик қаидилиригә риайә қилиши лазим. Бехәтәрликни тәминләшни алдин-ала режиләшкә болиду.

Адәм немә үчүн ховупниң алдини елишни режиләйду? Тәбиәт қойнида қандақ бехәтәрлик қаидилиригә риайә қилиш керәк?

ЯДИНЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Тәбиәт қойнида оқуғучилар монуларни билиши лазим:

- тәбиәткә сәйяһәт қилиш үчүн, әплик аяқ кийим вә һашарәтләрниң, болупму салжиниң чеқишидин қоғдениш үчүн, очуқ рәңлик йепиқ кийим билән баш кийим кийиш керәк;
- өрт кәткәндә, ялқунниң тилидин, истин, от тутушқан дәрәқләрниң жиқилишидин, йәрниң оюлишидин сақлининш һажәт;
- шахтин, тикәнлик өсүмлүккләрдин, учлуқ ташлардин, әйнәк сунуғидин жараһәтлиништін; зәһәрлик жәнисарлар билән һашарәтләр (илан, бүргә, сериқчаян вә б.) чаққанда, егизликтин жиқилиш, отта көйүш әһваллирида дәсләпки ярдәм көрситиш усулирини билиш керәк.

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

- Климат дегән немә?
- Климат қандақ болиду?
- Климат түрлириниң асасий алаһидиликлирини атаңлар.
- Катализм дегән немә?
- Катализмларниң қандақ түрлири бар?
- Тәбиий мұхит дегән немә?
- Тәбиий мұхитта адәм һаятиға қандақ ховуп-хәтәрләр туғулуши мүмкін?

НӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

1. Йәкүнни тоғра жавап билән толуқтуруңлар:

Бизниң елемиз _____ климатлық бәлбағда орунлашқан:

- A) полярлық;
- Ә) мөтидил;
- Б) тропиклық;
- В) экваторлық.

2. Савақдашлириңлар билән жүплишип, мөтидил климатқа хас алаһидиликләрни кимниң көпирәк билидиғанлығы тоғрилиқ оюн уюштуруңлар.

3. Катализмниң қандақ түрлири бар? Мисалларни кәлтүрүңлар. Апәтлик вәзийәттә сәвирчанлыққа риайә қилишниң қандақ әһмийити бар?

Қаттық ямғұр яққанда, өзини қандақ тутуш керәк?

4. Тәбиәт қойнида йүз беридиған ховуп-хәтәрниң алдини елишниң қандақ пайдиси бар?

5. Тәбиәткә чиққанда, төвәндикі әһваллар йүз бәрсә, немә болиду? Ойлинип көрүңлар:

- баш кийим кийишни унтисаңлар;
- йепик аяқ кийим кийишни унтисаңлар.

ЯХШИДИН ҮГӘН, ЯМАНДИН ЖИРКӘН

БУ БӨЛҮМДИН СИЛӘР:

- адем һаятидики әмгәкниң роли тоғрилиқ билидиған болисиләр;
- киримиңларни режиләшни вә әқилгә мувапиқ пайдилинишни өзләштүридиған болисиләр;
- чиқимни азайтишиниң йоллирини тәклип қылалайсиләр;
- жәмийәттә қелиплашқан этикилық қаидиләрни чүшән-дүрәләйсиләр;
- тәжрибәнларға тайинип, адәмләр арисидики достлук-ниң әһмийитини испатлайсиләр;
- синипта өзини-өзи башқуруушниң зөрүрлүгини, коллек-тивлик қарап қобул қилишиниң йоллирини билидиған бо-лисиләр;
- Қазастан Жүмһурийити Конституциясиниң адем һаяти-дики әһмийити тоғрилиқ ейталаидиған болисиләр.

4-

ДӘРИС

СИЛӘР

әмгәкниң адәмниң риважлинишиға қандақ тәсир қилидиғанлигини билидиған болисиләр.

Адәмләр немишкә әмгәк қилиду?

СИЛӘР

- дөләт, жәмийәт вә аилә тәрәққиятида әмгәкниң мүһим роль ойнайдығанлигини **музакирә қилисиләр**;
- әмгәк арқибиң өз еһтияжындарни орунлашни **үгинисиләр**.

әмгәк

еңбек

work

Әмгәк дегән немә? Адәмләр немә үчүн әмгәк қилиду? Әмгәкниң қандақ түрлири бар?

Әмгәксиз адәм өмриниң әһмийити болмайду.

Әмгәк түпәйли адәм өз һаятини яхшилап, қабилийитини риважландуриду, билимини толуктуриду.

Һәрбир әмгәкчан адәм өз ишиниң мевисини көриду, маддий тапават тапиду. Мошу тапавити түпәйли адәм өз еһтияжини өтәйду.

Адәмниң қандақ еһтияжлири бар?

Қандақ еһтияжлар адәм әмгиги түпәйли орунлиниду?

Әмгәк қилиш арқибиң адәмләр бир- бири билән өз ара үйғунлуқта мұнасивәт бағлайду. Пикирдашларни, достларни тапиду.

Ялғуз адәм қилған иш билән колектив болуп атқурған әмгәкниң қайсиси пайдилик? Пикринчларни дәлилләнелар.

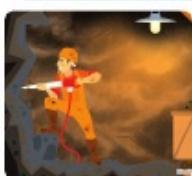
Әмгәк қилиш қабилийитини мүкәммәлләштүрүш жәриянида адәмләр әмгәк қураллири билән усул-амилларниму риважландуриду. Бу тәжрибә өвләттин-өвләтқа берилип, пәкәт адәмниңда әмәс, пүткүл жәмиийәт тәрәкқиятиға тәсир қилиду.

Әмгәк қилишниң айлә үчүн қандақ әһмийити бар екәнлигини сөзләп беріңдер. Жәмиийәт билән дәләтниң әмгәксиз тәрәккүй қылалмайдығанлығини испатлаңдар.

Әқлий әмгәк вә жысманий әмгәк

Әқлий әмгәкни интеллектуаллық әмгәк дәпму атайду. Әқлий әмгәк адәмдин зерәклик вә зеһинлик, әқил вә парасәт қатарлиқ қабилийәтләрни тәләп қилиду. Әқлий әмгәк билән шуғуллинидиған кәсип егилири һәкүидә мисал кәлтүрүңлар.

Жысманий әмгәк билән әқлий әмгәк адәмдин қайсәрликни тәләп қилиду. Мисалларни кәлтүрүңлар.

Қандақ кәсип егилири жысманий әмгәк билән шуғуллиниду? Мисал кәлтүрүңлар.

Әқлий әмгәк билән жысманий әмгәк зич бағлинишилик. Мәсилән, хаңчилар көмүр қазиду. Бу жысманий әмгәккә ятиду. Көмүр ишләпчиқиришниң көләмини ашуруш үчүн, улар йеңи технологияләрни пайдилиниди. Буларни инженер-алимлар кәшип қилиду. Шуңа уни әқлий әмгәк дәймиз.

Жысманий вә әқлий әмгәкниң адәмниң риважлинишиға қандақ тәсир қилидиғанлығини савақдашлириңдар билән мұзакирә қилиңдер.

5-

ДӘРИС

СИЛӘР

айлә чиқиминиң қандақ режилини-
нидіғанлығини
**билидігән боли-
силәр.**

Аилә тапавити қандақ түзүлиді? Ахча немә үчүн керәк?
Аилә чиқими қәйәргә ишлітіліді? Тапавәт вә чиқим
деген немә?

Һәрбір аилиниң өзиниң хиражәт қилинидіған тапавити болиду. Бу – аилә әзалириниң маashi билән башқыму тапавәтләр.

Һәр аилиниң тапавити һәрхил болиду. У дадисиниң вә аписиниң, аилиниң башқыму соң яштики әзалириниң машидін, бовиси билән момисиниң пенсиясидін, студентларниң степендиясидін вә башқа тапавәт мәнбәлиридін тәшкіл қилинди.

Аилиниң кирими немидін түзүлидіғанлығы һәкқидә ой-
линип көрүнлар.

Аиләнелар ахчини қандақ еһтияжларға хәшләйдіғанлығы-
ни ядиңларға чүшириңлар.

Дорихана

Кийим дукини

Озук- тұлұқ
дукини

Улақ билән
қатнаш

Һәр аилиниң өзигә хас чиқими бар. Аилә ахчини һәрхил еһтияжларға хәшләйдү.

Асасий хәслинидиған аиләвий чиқим – озуқ-түлүккә, кийим-кечәккә, билим елишқа, улаққа, техникиға, дорадәрмәккә, комуналлиқ хизмәтләргә, алақә хизмитигә төлинидиған чиқимлар.

Улардин башқа оюнчук, китап, гезит сетивалидиған, театр, кинотеатрға беришқа, сәйяһәткә хәслинидиған чиқимларму бар.

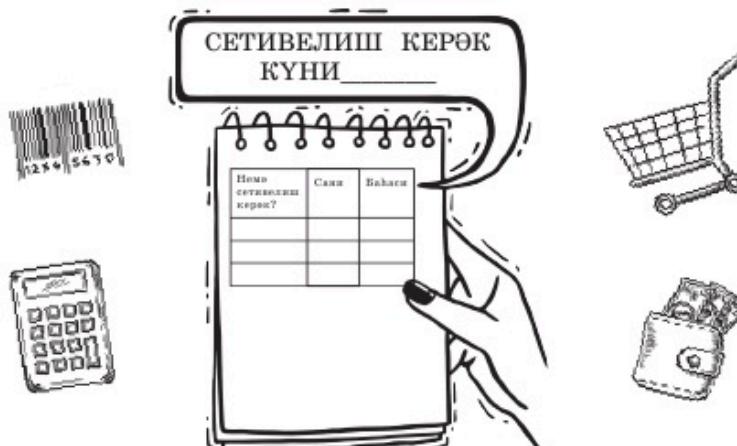

Силәрниңмұ һәр күни хәшләйдиған хиражитиңлар бар. Уни қандақ хәшләйдиғанлығындарни ейтип беріндер.

Аилидики өз тапавитини әқилгә мувапиқ хәшләшкә тиришиду. Улар күндилік еһтияжына хәшләп, чиқимни азайтиду, супәтлик товар сетивелип, қолайлық хизмәт түрлирини пайдилиниду.

Һәрким өз тапавитини қәйәргә хәшләйдиғанлығини режіләшни билиши керәк. Униң үчүн төвәндикі тәртип бойичә һесаплаңдар.

Адәм аилисики ахчини саламәтлигини күтүш, ички дүниясини риважландуруш үчүн қандақ режилиши керәк?

6-

ДӘРИС

СИЛӘР

«этика» уқуми билән әхлақ қаидилири тоғрилиқ **били-диган болисиләр.**

Достлук дегән немә? Достлар дәп кимләрни атایмиз? Достлук тоғрилиқ бирнәчә мақални ядинларға чүширип, ейтеп беріндер. Уларниң мәнасини чүшәндүрүнлар.

«Достлук» сөзиниң мәнаси **өз ара иззәт-һөрмәт** билән **ортақ мәнпиятқа** қурулған йеқин мұнасивәтни билдүриду.

Достлук тоғрилиқ hekайини оқуңдар, соалларға жавап беріндер. Достлукниң әһмийити немидә? Силәрниң пикриңларға охшамду?

Икки дост бир етизлиқта ишләтти. Бири – өйләнгән, аилиси бар. Иккінчisi – бойдақ. Құн патқычә ишләп, достлар мәхсулатни тәпму-тәң иккигә бөлүвалатти. Бойдақ жигит: «Чүшкән пайдини тәпму-тәң бөлгінимиз дурус болмиди. Мән ялғуз тұримән, шуңа көп хиражитим йоқ», – дәп ойлайду. Мошу ой билән бир мишкап буғдайни йошурун достиниң һойлисіға апириду. Достиму ичидә: «Чүшкән мәхсулат билән пайдини ошаш бөлгінимиз дурус әмәс, мениң айләм бар – қеріғанда, улар маңа қарайду. Достумниң болса, һечкими йоқ, қеріғанда, унинға қарайдиган адәм болмайду», – дәйду. Шундақ қилип, у қараңғы-кечидә достиниң һойлисіға бир мишкап буғдай апиридиған болди. Шуниңға қаримай, һәр икки һойлидики мишкаплар саниниң немишкә азаймиғанлығини һәр икки дост чүшәнмәй жүриду. Йәнә бир қетим иккиси бир-бириниң һойлисіға мишкап елип кетип барғанда, йолда учришип қалиду. Шу чағдила улар болған вақиәни чүшиниду. Мишкаплирини йәргә қоюп, икки дост бир-биригә болған һөрмәтни, **ақ ниәт-ни** чүшинип, көзлиригә яш алиду.

СИЛӘР

адәмләр арисидики достлукниң әһмийитини **үгүнисиләр.**

адәмгәрчилік

адамгершілік

ethics

Силәргә достлириңларниң арисида өзәңларни әдәплик тутушни билишкә этикениң қандақ қаидилири ярдәмлиши-ду? Шу принциплар билән қаидиләргә мисал кәлтүрүңлар.

Савақдашлириңларниң һәммиси силәргә дост бола-ламду? Достуңларниң қандақ яхши хисләтлири бар?

Достлириңлар билән биллә дәрис тәйярлиғанда вә башқиму пәйтләрдә әдәп-әхлақ қаидилиригә риайә қилған әвзәл. Тәртип-интизам – адәмдә қелиплишидиған тәрбийи-ниң үлгиси. Мәсилән, силәр вә силәрниң достлириңлар мәктәпкә кечикмәй келисиләр, муәллимләргә орнуңлар-дин туруп, һөрмәт көрситисиләр, мана мошуниң һәммиси әдәп-әхлақ үлгилиридурур.

Сүрәтләрдә қандақ әдәп-әхлақ үлгилири тәсвиrlәнгән?

Достлуқни сақлаш үчүн, миңәз-хулуқниң әдәплик қа-идилиригә риайә қилишниң әһмийити зор. Өзәңларға башқиларниң қандақ мұнасивәттә болғанлиғини хали-саңлар, өзәңларму башқиларға шундақ һөрмәт билән мұнасивәт қилиңлар.

7-

ДӘРИС

СИЛӘР

өзини-өзи башқурушиңиң немә екәнлигини **билидиған болисиләр.**

Биз һәрқачан биллә!

СИЛӘР

синипта өзини-өзи башқуруш қаидисини шәкилләндүрүшни, колективлик қарар қобул қилишни **үгінисиләр.**

өзини-өзи башқуруш

өзін-өзі басқару

self management

Коллектив деген немә? Синипни коллектив дәп аташқа боламду? Айләнларничу?

Коллектив чоң күчкә егә. Бирнәччә адәм бирлишип, ялғуз адәмниң чамиси кәлмәйдіған ишни атқуралайды. Бирлишип билим елишму йеник. Синипиңларму шу коллективниң бири. Силәр мошу коллектив билән үчинчи жил биллә оқуватисиләр. Синипта достлириңларму көп. Уларни силәр яхши тонуп, билдиңлар.

Савақдашлириңлар билән биллә қандақ ортақ мәхсәт құрисиләр? Бу мәхсәтни қурушқа ким паал қатнишиду?

Сүрәтләргө қараңлар. Қандақ ортақ ишлар тәсвиrlәнгән?

Силәр вә савақдашлириңлар пәқәт биллә оқуватмай-силәр, тәнәпүсларда, дәристин кейин биллә дәм алисиләр, мәйрәмлик мәрасимларға биргә тәйярлинисиләр.

Синипни башқуруш деген немә? Синипта йәнә қандақ паалыйәтләрни биллә орунлайсиләр?

Синиптиki һәрқандақ мәсилини өз күчүңлар билән йешишкә болиду. Униң үчүн **өзини-өзи башқуруш** қаидисини қоллининш лазим.

Өзини-өзи башқуруш – өз паалийитини өз ихтияри билән жүргүзүш.

Синипни башқуруш, муһим қарапларни қобул қилиш коллектив билән бирликтә атқурулиду. Мәсилән, синипта нишанлинидиған мәйрәмләрни өткүзүш тәдбирлирини оқуғучилар бирлишип атқуруши лазим. Шу чаңда мәйрәмләр қизиқарлық өтиду. Коллективлик қарап мәйрәмлик мәрасимларғыла әмәс, башқиму муһим паалийәтләргә бағылышты қобул қилиниши керәк.

Синиптиki мәрасимларни қандақ уюштурушқа болиду? Силәрниң пикриңларчә, өзини-өзи башқурушниң мәнаси немидә?

Сүрәтләргә қараңлар. Савақдашлар билән аилә әзалири қандақ коллективлик қарап қобул қилди?

Һәрқандақ коллективта бир мәсилигә бағылыш хилму-хил пикирләр болиду. Бәзидә савақдашлар арисида талаштартишларму пәйда болиду. Мошуларға йол қоймас үчүн, өзини-өзи башқурушниң қаидисини билиш лазим.

Савақдашлириңлар билән бирлишип, көпчиликкә ортақ өзини-өзи башқуруш қаидисини түзүңлар.

8-

ДӘРИС

СИЛӘР

Конституцияның
пұхралар үчүн
әһмийитини
билидиған
болисиләр.

Бизниң Асасий Қану- НИМИЗ – Конституция!

СИЛӘР

- Конституция дегендегендеген немә?
- пұхра дәп кимни аташқа болидіғанлиғини музакирә **қилисиләр.**

Конституция

Конституция

Constitution

hoқуқ

құқықтар

rights

мәжбuriйәтләр

mіndetter

duties

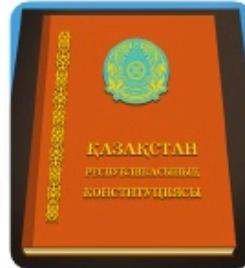
Конституция – бу дәләтниң асасий қануны, алий құчкә егә Қанун.

Қазақстан Жүмһурийити Конституциясинин биринчи бетидә бу қанунниң ким вә немә үчүн йезилғанлиғи әкс етилгән. Оқуп, тонушуңдар.

*Биз, ортақ тарихий тәғдидир бирләштүргән
Қазақстан хәлқы, қазақ зимиңида дәләт қуруп,
өзимизни әркинлик, тәңлік вә инақлиқ мәхсәт-ни-
шанларға берилгән течелиқ пұхралиқ жәмийәт дәп
чүшәнгән һалда,
дүниявий жәмийәттә мұнасип орун егиләшни ти-
лигәч,
іазирқи вә келәчәк әвлат алдыдикі алий жавап-
кәрчилігимизни һис қилип,
өзимизниң мұстәқил hoқуқимизни асасқа елип,
мошу Конституцияни қобул қилимиз.*

Конституцияниң киришмисидә тәріпләнгән хәлиқниң мәхсәтлирини қандақ үзүннисиләр?

Конституциядә елимиздің асасий асару әтиқилири адәм, уның нағызы, һоқықи билән әркинлиги тоғрилиқ ейтілған.

Төвәндікі схемада көлтүрүлгөн Қазақстан пұхрасиниң һоқықирини оқуп чиқындар. Бу һоқықларниң ичиғи өзәңдер қоллиниватқан қанунларни атаңдар.

Яшаш

Әмгәк қилиш

Шәхсий
әркинлик

Қазақстан
пұхрасиниң
һоқықири

Дәм елиш

Һәқсиз оттура билим
елиш

Һәқсиз медицини-
лиқ ярдәм елиш

Һәрбір пұхра өзиге тегишлиқ һоқықларни пайдилиналайды. Һәр пұхраға һоқық вә әркинлик берилгөн. Һәр адәм өзиге нақәтлив һоқықни билиш билән чәкләнмәй, мәжбүрийәтләрніму орунлашни билиши лазим.

Һәрбір пұхра Конституцияға риайә құлған һалда, башқыларниң һоқықиға, әркинлигигө, номус вә абройиға, дәләтлик рәмизләргө һөрмәт билән қариши керек. Қазақстан Жүмһурийитини қоғдаш – һәрбір пұхраниң муқәддәс вәзиписи. Қазақстан пұхралири тарихий вә мәдәний мирасларни сақлинишиға тәһпә қошушқа вә қоғдашқа вәзипилик. Тәбиәтни қоғдашқа вә тәбиий байлықларға ғәмхорлық билән қарашқа вәзипилик.

Бизниң елимиздә Конституция күни бәлгүләнгөн. У қайси күн, қайси айда атап өтүлиду?

Қазақстан пұхраси қандақ һоқықларға егә? Қандақ мәжбүрийәтләрни, вәзипиләрни орунлиши керек? Һәр пұхра тарихий вә мәдәний мирасларни қоғдашни асасий мәжбүрийәт қилип елишиниң сәвәви немидә? Дәләтниң һәқсиз медицинилиқ ярдәм, һәқсиз билим беришни тәминләш сәвәви немидә?

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

- Эмгәк адәмниң, жәмийәтниң вә мәмлиқәтниң тәрәққиятиға қандақ тәсир қилиду?
- Тапавәт билән чиқим дегән немә?
- Һәр аилә өз тапавитини қандақ хәшләйдү?
- Тапавитиңларниң мөлчәрини қандақ ашурисиләр?
- Этика дегән немә?
- Әдәп-әхлақ нормилендиригә риайә қишишниң әһмийити немидә?
- Өзини -өзи башқуруш дегән немә?
- Коллективлик қарарни қандақ қобул қилиш керәк?
- Конституция дегән немә?
- Пухралар үчүн Конституцияниң әһмийити қандақ?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

- 1.** Адәмниң қандақ еһтияжлири бар?
- 2.** Жисманий вә әқлий әмгәк мутәхәссисликлиригә мисалларни көлтүрүңдер.
- 3.** Адәмниң риважлинишиға әмгәкниң қандақ тәсир қилимдіғанлиғиға мисалларни көлтүрүңдер.
- 4.** Чиқимлар немидин ибарәт? Чиқимларни әқилгә мувақиқ пайдилиниш дегән немә?
- 5.** Елиmezдик асасий асару әтиқиләр немә?

ВАҚИТ

БУ БӨЛҮМДИН СИЛӘР:

- айлә билән әвлатни қандақ қериндашлиқ мұнасивәтләр бириктүридиғанлиғини билидиған болисиләр;
- өз нәсәпнамәңларни түзүшни үгинисиләр;
- көчмәнләр билән олтиришилиқтарниң һаят тәрзинин алаһидиликлири билән тонушисиләр;
- спортниң қайси түри билән шуғиллиниш саламәтликкә пайдилиқ екәнligини билидиған болисиләр.

9 - ДӘРИС

СИЛӘР

айлә әзалириниң
қериндашлиқ мұнасивитини **били-
диған болисиләр**.

Мән, сән, у, улар – хәммимиз бир айлә!

СИЛӘР

айлә әзалири арисидики һөрмәтниң әһмийи-
тини музакирә **қилисиләр**.

айлә

отбасы

a family

қериндаш

туыс

kinship

Кимләрни қериндаш (урук-туққан) дәп атайду?
«Қериндаш» деген үкүмни қандақ құшинисиләр?

Адәм аилидә қериндашлириниң арисида яшайды. Һәр-
бир қериндишиниң йекінлиғиға қарап, урук-туққанлық
дәрижисиниң өзиге хас нами бар.

Сүрәтләргә қараңлар. Бу адәмләрниң арисидики қерин-
дашлиқ мұнасивәт төгрилиқ өз пикринчларни ейтиңлар. Жа-
вавиңларни савақдашлириңларниң жағави билән селишту-
руңлар. Сүрәттә тәсвирләнгән аилә һәкқидә hekайә түзүңлар.

Йәнә қандақ қериндашлиқ мұнасивәтни ениқлайдыған
сөзләрни билисиләр? Өйдикі әң һөрмәтлик орунға ким
олтириду? Немишкә?

Һәрқандак һәлиқтә һәрбир қериндашқа мұнасиветлик өзиге хас туққанчилік аталғулар бар. Ү аилидикиләр әвлаттики айлә әзасиниң орниға, йешиға бағылған атилиду.

Дадаңлар билән апаңлар кимни қызим дәйду? Ата-анаңлар кимни оғлум дәйду? Ким кимгә ақа вә ини яки һәдә вә сиңил болиду? Кимләрни бова вә мома дәп атайду? Ким кимгә нәврә болиду?

Силәрму аилиниң бир әзаси, силәрни ата-анаңлар немә дәп атайду? Ақаңлар яки һәдәңлар, иниңлар яки сиңлиңларничу, дадаңларниң яки апаңларниң ата-анисиға вә туққанлириға силәр ким болисиләр? Силәр дадаңларниң вә апаңларниң ата-анисини немә дәп атайсиләр?

Оғул билән қыз ата-анисини қандақ атайду? Бирдәкму яки һәрхил атамду? Нәвриләр дадиси билән анисиниң ата-анисини немә дәп атайду?

Адәмләрниң бир-бири билән туққанчилік мұнасивити тоғрилиқ немә билисиләр? Сүрәтни пайдилинип, жавап беріңлар.

10- дәрис

СИЛӘР

қазақ халқидиқи нәсәпнамә тарқитишинң әһмийитини билидиған **болисиләр**.

Нәсәпнамә деген немә?

Силәр боваңларниң, қошқа боваңларниң исмини биләм- силәр?

Бизниң һәрқайсымизниң нәсәпнамиси, йәни келип чиқи- шимиз өтмүштін башланма алған қедимий бир уруқ-қаби- линиң әвләди. Адәмләр өз нәсәпнамисини тарқатқанда, бир атидин йилтиз тартқан сұлалиниң әвләт тизмисини ясады. Көплигән хәлиқләр нәсәпнамини тармақланған дәрәқ ше- хиға охшитиду.

Қазақ хәлқи әвләтниң келип чиқиши билән тарқилишини **шежірә** (нәсәпнамә) дәп атайду. Қазақ хәлқи келип чиқи- шини әр кишиләр тәрипиңдин, йәни дада жәһәттін тарқи- тиду. Урп-адәткә мувапиқ йәттә атисини билиш бәк муһим. Йәттә атисини билиш нәсәпнамә һесаплиниду.

Әвләтлар тарқилишиниң қандақ аталғанлығини дәрәқниң төвинидин башлап оқуңдар.

Бу дүнияға нәччилигән адәмниң әвләди келип кәтти. Силәр уларниң давами. Шуңа силәр өз айләңларниң вә нәсәпнамәларниң илғар әнъәни- лирини давамлаштурушуңлар керәк.

Нәсәпнамидики адәмниң өмүр сүрүш йөшини оттура һесап билән 25 яш дәп санисақ, йәттә атиниң нәсәпнамисини билиш қанчә вақит арилиғиниң тарихини өз ичигә алиду?

«Мениң нәсәпнамәм» лайиғисини орунлаңдар.

Ата-анаңлардин әждадиңларниң исимлирини сорап, биливелиңлар. Йәттә атиғичә болған өз нәсәпнамәларни түзүңлар.

Боваңлар яки қошқа боваңлар тоғрилиқ һекайә түзүп, сөзләп беріңлар. Уларниң елиミздики қандақ муһим вақыттарда қатнашқанлығини чоңлардин сорап, биливелиңлар.

Көплигән хәлиқләр нәсәпнамини немишкә шахариған дәрәк көрүнүшидә тәсвиirlәйдү? Униң йилтизи, ғоли, шехи билән йопурмақлири немини билдүриду?

11- дәрис

СИЛӘР

— спорт түрлири билән тонушисиләр;
— спортниң саламатлыштық қандақ пайдиси бар екәнлигини билдиған **болисиләр**.

Спорт – саламатлик капалити!

СИЛӘР

спорт билән шуғулланған адәмниң қабилийитини ениқлашни **үгінисиләр**.

спорт спорт sport спорт мусабиқиси
спортық сайыс sport competitions

Сүрәтләргө қараңлар. Адәмләрниң спорт билән шуғуланишиниң асасий үч сәвәвини атаңлар.

Адәмләр шуғиллинишқа болидиған спортниң 200дин ошук түри бар. Улар һәрхил топларға бөлүніду. Мәсилән, мусабиқиләрниң өтүш қәрәлигө мувапиқ язлиқ вә қишлиқ спорт түрлири бар.

Сүрәтләргө қараң, қишлиқ спорт түрлирини ейтиңлар. Уларниң язлиқ спорт түрлириден асасий пәрқи немидә?

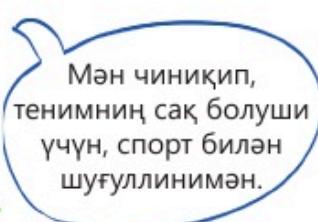
СПОРТ ВӘ СӘН

Силәр қандақ спорт түрлири билән шуғуллинисиләр? Бу спорт түрини таллавелишиңларниң сәвәви немидә? Бу спортқа келишниң алдида өзәңеларға қандақ мәхсәт қойдиялар? Силәргә Айгүл билән Қәйсәрниң бәргән жавави яқтиму? Немишкә?

ННН

Қәйсәр

Айгүл

Айгүлниң жавави билән келишсәңлар, силәрниң мувәппәкійитиңларниң 80 пайизи тән түзүлүшниң тәбиий ярилишиға бағылыш. Мәсилән, гимнастикада, коньки тейилишта нәтижигә йетиш үчүн, өвришимлик билән әпчиллик лазим. Саламәтликни мұстәһкәмләш үчүн болса, һәрқандәк оқуғучиниң балилар спорты билән шуғуллинишиға болиду. Улар: суда үзүш, йеник атлетика, коньки яки чаңғы тейилиш.

СИЛӘР БИЛӘМСИЛӘР?

Һәр төрт жылда бир қетим Олимпиада оюнлири өткүзүлди. Дуния йүзиниң спортчилери ким күчлүк, ким илдам, ким бәрдашлиқ екәнligini ениқлаш үчүн мусабиқилишиду. Әң дәсләпки Олимпиада оюнлири 3 миң жылдәк бурун Қедимий Грекиядә өткүзүлди.

Интернет әхбаратлирини пайдилинип, ахирки Олимпиада оюнлирида мұқапатлиқ орунларға егә болған қазақстанлиқ спортчилар төғрилиқ сөзләп берінчлар.

Мәктебиңлардикі спорт мусабиқилиригә қатнашқучилар билән сөһбәтлишиңлар. Уларға қойидиған соаллириңларни тәйярланылар.

Пантомима: һәрикәт арқылы қандақту бир спорт түрини тәсвиirlәңлар. Сақдашырыңлар тапсун.

12- дәрис

СИЛӘР

көчмәнләрниң
мәвсүмлүк от-
лақлири тоғрилиқ
**билидиған боли-
силәр.**

Көчмәнләр билән ол-
тиришлиқтарниң һаят
тәрзи

СИЛӘР

көчмәнләр билән олтиришлиқтарниң һаят
тәрзини селиштурушни **үгінисиләр.**

көчмән

көшпелі

nomad

дехан

егінші

farmer

Қедимий заманлардин бери адәмләр көчмән-мал-
чилар вә олтиришлиқ деханлар болуп бөлүнди. Улар-
ниң һаят тәрзи билән турмуши қандақ кәсип билән
шуғуллинишқа асасланғанлығини ядигларға ұшы-
риңдар.

Деханлар олтиришлиқ һаят кәчүргүп, йәрни пәрвиш қилиш
билән шуғулланды. Малчилар көчмән һаят тәрзидә болды.
Улар жил давамида мелини бекип, отлақтарни алмаштуруп
турды. Мал жил давамида мәвсүмлүк отлақтарда бекилди.
Көчмәнләр қой, ат, төгө бақти.

Схемиға қараң, соалларға жавап бериндер. Мәв-
сүмлүк отлақтар қандақ атилиду? У қайси жил пәслигә
мувапик келидү?

Ш

↑
Ж

Көкләм

Яйлақ

Күзләк

Қишлақ

Сүрәткә қараңлар. Малчиларниң мәвсүмлүк отлақлири қандақ атилиду? У қандақ жил пәсиллиригө тоғра келди? Яйлақ билән қишлақ қайәрдә орунлашқан?

Яйлақтика қой отари

Қишлақтика ат үйүри

Көрнәклик қазақ алими Чоқан Вәлиханов: «Көчмәнләр турмушыда озуғиму, ичимлигиму, кийимиму малдин...», – дәп язdi. Алимниң сөзини мисаллар арқылы испатлаңлар.

Дәрия бойидики түzlәңликтәр деханчилиққа пайдилинилди. Сирдәрияның қырғақлири – қеди-мий заманлардин бери адәмләргә һаятлиқ һәдийә қылған құтлуқ макан. Униң яқилирида деханлар олтиришлиқ һаят тәрзини баштап кәчүрди. Улар териқ, буғдай, арпа, йәл-йемиш өстүрди. Шунин් билән биллә, улар кала, ат, қой бақти.

1. Силәр – рәссам. «Деханлар немә өстүриду?» яки «Малчилар немә бақиду?» сәрләвһисигә сүрәт сизиңлар.

2. Малчи билән дехан учришип қалса, немә тоғрилиқ гәпләшкән болатты? Көчмән билән деханниң арисидики сәһбәтни савақдашлириңлар билән биллә түзүңлар.

3. Малчи билән дехан арисидики товар алмаштурууш оюнини ойнаңлар. Өз товариңларни маҳтап, әвзәллик-лирини ейтип, содилишишқа тиришинлар.

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

Аиlinи қандақ қериндашлиқ мұнасивәтләр бириктүриду?
Өз нәсәпнамәңларни қандақ түзисиләр?
Спорт билән шуғиллиниш үчүн, қандақ шарайтлар билән им-
канийәтләр лазим?
Көчмәнләр билән деханлар һаят тәрзиниң қандақ пәрқи бар?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

1. Түкқанлириңларниң силәргә ким болуп келидиғанлиғини атаңлар:

- дадамниң һәдиси;
- өзіншің акамниң аяли;
- апамниң акиси;
- һәдәмниң қизи;
- акамниң оғли.

2. «Ким көпирәк туққанчилиқ аталғулирини атайду?» оюнини уюштуруңлар.

3. Төвәндә тәқлип қилинған спорт оюнлириниң язлық түрини атаңлар: бокс, челишиш, музда тейилиш, чимдикі хоккей, баскетбол, хоккей.

4. Достқа мәслихәт.

Партидишиңларға қандақ спорт түри билән шуғулланған пайдилиқ екәнлиги тоғрилиқ мәслихәт берінілар. Немишкә шу спорт түрини тәқлип қылғанлиғиңларни үйрептүрүңлар.

5. Һәрбір адәмниң өзиге хас миқәзи бар. Қандақ ойлайсиләр, спорт билән кәспий шуғуллиниш үчүн адәмдә қандақ миқәз болуши керәк? Немишкә?

Бепәрвалиқ, жавапқарчылық, сәрәмжәнлик, қызғынлик, әм-гәкчанлық, хәсислик, дадиллик, һорунлуқ.

МЕМАРЧИЛИҚ

БУ БӨЛҮМДӘ СИЛӘР:

- ахалилиқ жайларниң пәрқи немидә екәнлигини билидиган болисиләр;
- йеза билән шәһәрниң қандақ мұнасивити барлығини билидиган болисиләр;
- йәрлік жайниң планини сизишни үгінисиләр;
- Құн билән юлтұзларға қарап, упук тәрәплирини ениқлашни үгінисиләр.

13 - дәрис

СИЛӘР

аһалилиқ
жайларниң
түрлири билән
тонушисиләр.

Аһалилиқ жайлар қандақ болиду?

СИЛӘР

шәһәр билән йезинин пәрқини селиштурушни **үгинисиләр**.

шәһәр қала city
йеза ауыл village

Хәритә билән иш

95-бәттиги хәритигә қараңлар. Астана билән Алмута Қазақстан территориясидиқи жұмһурийәттік әһмийәткә егә шәһәрләрдүр. Уларни хәритидин төпнұлар.

Аһалилиқ жайлар шәһәрлик вә йезилиқ болуп бөлүниду. Шәһәр – 12 миндин ошук адәм яшайдыған аһалилиқ жай. Бүгүнки таңда Қазақстанда 87 шәһәр бар.

Өзәңлар ениқлаңлар

- Йеза – бу адәм яшайдыған аһалилиқ жай. Йеза түргүнлири егилігі билән шүгүллиниду.
- Жирик шәһәрләрниң тизимини давамлаштуруңлар:
Вилайәт мәркәзлири: Атырау, Орал,
Темұрйол өтидиған шәһәрләр: Ембе, Қандығаш,
Курортлық шәһәрләр: Сарағаш,

Шәһәрләр жирик, чоң, оттура вә кичик болуп бөлүниду. Улар көләмігә қарап ажыртилиду. Астана балән Алмута шәһәрлиридә 1 миллиондин ошук адәм туриду. Қарағанда, Чимкәнт – жирик шәһәрләр.

Силәрниң шәһириңлар яки вилайәт мәркизиңлар қандақ шәһәр түригә ятидиғанлығини ениқлаңлар.

Чоң шәһәрләр өзиниң көркәмлиги билән пәриқлини ду. Сүрәтләргә қараңылар. Аталған шәһәрләрниң диққеткә сазавәр қандақ йәрлири тәсвирләнгәнligini ениқлаңылар.

Астана –
Қазақстанниң
пайтәхти

Қостанай –
вилайәт мәrkizi

Ақтау –
портлуқ шәһәр

Шәһәр билән йезини селиштуруңылар.

Соаллар	Шәһәр	Йеза
Түрғунлар сани		
Турушлуқ жай тури		
Шуғуллинидиған әмгәк тури		
Қандақ мәһсүлат түрини ишләпчиқириду?		

Оюн вақты

Жүплишип, шәһәр оюнини ойнаңылар. Бир оқуғучи ви-
лайәт мәrkизини атайды. Иккінчиси хәритидин аталған
шәһәрни вә вилайәт мәrkизини көрситидү.

«Қәйәрдә яшаш қолайлық?» мавзусида
музакирилишиңылар.

Мениң башқа йәргә көчүп барғум келидү. Бирақ йезиға
яки шәһәргә көчүшни йешәлмәйватимән. Силәр мени
қәйәрдә көчүшкә тәшвиқат қылаттыңылар? Униңға қандақ
испатиңылар бар?

Мундақ хиялий әһвални тәсәввур қилип көрүңылар. Йәр
йүзидә һечбир шәһәр қалмиса, адәмләрниң һаяти қандақ
өзгәрген болатти?

14- дәрис

СИЛӘР

шәһәр билән йезиниң мунасивити қандақ екәнлигини **билидиған болисиләр.**

Шәһәр билән йеза арисида қандақ мунасивәт бар?

СИЛӘР

шәһәр билән йеза аһалисiniң қандақ әмгәк билән шуғуллинидиғанлигини **үгүнисиләр.**

ehtияж

қажеттілік

needs

ихтисат

экономика

economics

Һәрбир адәмгә озук-түлүк, кийим вә турушлуқ җай наҗәт. Адәмләрниң яшиши үчүн керәк нәрсиләрниң һәммиси **еһтияж** дәп атилиду.

Адәмниң йәнә қандақ еһтияжы бар? Адәмниң құндилек турмушта қоллинидиған еһтияжиниң тизмисини ясанылар.

Құндилек еһтияжни пайдилиниш үчүн, уларни өстүрүш, ишләпчиқириш, тәйярлаш керәк. Бу ишлар билән ишләпчиқиришниң ихтисат бөлүми шуғуллиниду.

Ихтисат – бу адәмләрниң егилик паалийити.

Адәмләр товар ишләпчиқирип, хизмет көрситиду. Товар – бу сетьшқа беғишлиңған әмгәк мәһсулати. Уларни сетивелиштин бурун тутуп, кийип көрүшкә болиду. Бу товарлар қолдин-қолға өтиду.

Сатрашлар, сетьқчилар, моздузлар йеңи товар түрини ишләпчиқармайды. Улар адәмләрниң еһтияжини өтәшкә хизмет қилиду.

Товар ишләпчиқириш билән хизмет көрситиш (мулазимәт) түригә мисалларни көлтүрүңдер. Бу икки саһани тәһлил қилип, селиштуруңдар.

Схемиға қараңлар. Һәр саһадики адәмләр немә билән шуғуллиниватқанлигини ейтип бериндер. Улар қандақ кәсип егилири?

ИХТИСАТ САҢАЛИРИ

Сүрәтләргө қараңлар. Савақдашлириңлар билән шәһәр вә йеза турғунлириниң немә билән шуғуленидиғанлиғини ениқлаңлар. Хуласиләнләр.

«Йезиниң шәһәрсиз, шәһәрниң йезисиз һаяти йоқ» дегән сөзләр билән келишишкә боламду? Бу сөзләрниң дуруслуғини мисаллар арқылы испатлаңлар. Жававиңларни төвәндикі пикирләр бойичә түзүңләр:

Мән мундақ ойлаймән

Чүнки, ...

Мәсилән: ...

Шунлашқа ...

Чоңларниң ярдимини, Интернет имканийитини вә қошумчә әдәбиятни пайдилинип, ениқлаңлар:

– Силәр туридиған йәрдә қандақ ишләпчикириш орунлири риважланған?

– Силәрниң йезаңларда (шәһириңларда) қандақ йеза егилик мәһсулатлири йетиштүрүлидү?

15- дәрис

СИЛӘР

«масштаб» деген-
ниң немә екәнли-
гини вә планниң
шартлик бәлгүли-
рини бәлгүләшни
билидиған **боли-**
силәр.

Йәрлик жайниң планини сизиймән

СИЛӘР

йәр бетинин, синипиңларниң планини си-
зишни **үгінисиләр.**

йәрлик жайниң планы

жергілікті жердің планы

site plan

масштаб

масштаб

zoom scale

Сүрәтләрни селиштуруп, хуласаләнлар.

Сүрәт – бу һәммә нәрсиниң контурини шу һалитидә тәсвирләш.

План – бу һәммә нәрсини жуқуридин қариғанда кичиклителгән көрүнүштә тәсвирләнгән сизма.

«Әгәр нәрсә қәғәзгә сиғмиса немә қилимиз?» – дәп Арман билән Данә тәгишип қалди. Балиларниң қайсиси дурус пикир ейтти?

Нәрсини фотосүрәткә чүширип,
кичиглителгән сүритини қәғәз
бетигә йелимлаш керәк.

Нәрсиниң көләмини бирнәччә
һәссә кичиклитетип, униң планини
қәғәзгә чүшириш керәк.

Мәктәп партисиниң планини сизип көрүүлар.

Униң үчүн:

- нәрсиниң узунluğu билән тоғрисини метр билән өлчәнләр;
- елинған өлчәмләрни бирнәччә һәссә кичиклитеңдер;
- масштабини ениңлаңдар;
- лайиһини дәптириңләрға чүшириңдар.

Йәр бетиниң планы ихчам йәр тилиминиң сизмиси. Планға чүшириш үчүн, шәртлик бәлгүләр керек. Улар арқылы өйләр, дәрәқләр, йоллар вә башқанишанлар бәлгүлиниду. Сүрәтләргә қараңдар, қайсиси шәртлик бәлгүләр екәнлегини ейтىңдар.

отлақ, чигир йол

таш йол, телеграф

арлаш орман, йол

йеза, мектәп

бағ

булақ, дәрия

көл, саз

қара йол

көрүк, дәрия

Туристнин баридиған йөнилишини шәртлик бәлгүләрни пайдилинип сизиндер.

Ербол өйидин әтигәнлиги чиқип, қара йолға чүшти. Дәсләп у жәнубий-шәриқкә қарап маңди, баққа йәткәндін кейин, шималға, дәрияға қарап маңди, у йәрдә уни дости Тимур күтүп туратти. Улар учрашқандин кейин, жәнубий-ғәриптә орунлашқан мәктәпкә қарап биллә маңди.

Йәрлик жайниң планы билән хәритисини қандаң кәсип егилери «оқалайду»?

Мәктәп һойлисiniң планини сизиндер. Андин кейин өйүнләрдин мәктәпкічә болған йолни сизиндер.

16- дәрис

СИЛӘР

астрономиялык
бәлгүләр бойичә
упуқ тәрәплирини
ениклашни били-
диған **болисиләр**.

Астрономиялык бәлгүләр бойичә қандақ можаллашқа болиду?

СИЛӘР

Күн saat үлгисини ясашни **үгинисиләр**.

юлтуз жұлдыз star
Күн Күн Sun

Йәрлик жайни можалаш деген немә?
Натонуш йәрдә тенәп қалсаңлар, өйгә баридиған йолни
қандақ таписиләр? Йәрлик жайниң қандақ бәлгүлири силәр-
гә йол көрситиду?

Астрономия – Күн, Ай, юлтуз қатарлық асман жисимли-
рини тәтқиқ қилидиған пән. Күн системисинің мәркизидә
Күн орунлашқан. Күн системисиға Меркурий, Чолпан, Йәр,
Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун кириду. Биз яшайдиған
Йәр сәйяриси – Күн системисидеги үчинчі сәйярә. Күн ну-
риниң йоруғи күндін тарқалған шола (иссиқлиқ). Йоруқ
билән иссиқтін өсүмлүк өсиду. Күн мәнбасы һаятлық еги-
сила әмәс, шундақла яхши йол көрсәткүчидур. Күн арқилиқ
йөнилишни дурус тапалайсиләр.

Сүрәткә қараңлар. Упуқ
тәрәплирини Күн арқи-
лиқ қандақ ениклашқа
богидиғанлиғи тоғрилиқ
hekайә түзүнләр

ЮЛТУЗҒА ҚАРАП, МОЛЖАЛАҢЛАР

Кемә капитанлири очук деңизда, карванчилар далади-ки карван йолида юлтузларға қарап қедимий дәвирләрділа молжалашни билгән. Төмүрқозуқ юлтузи һәрқачан шимал-лий йөнилишни көрситиду. Төмүрқозуқ юлтузини кечи-лик асмандын тепиш тәс әмәс. Чөмүчни әслитидиған Чоң Йәттәқарақчи пақирап турған йәттә юлтуздин ибарәт. Чоң Йәттәқарақчиниң иккى чәттики юлтузини хиялән жүргүзүлгөн сизиқ билән қошуп көрүңлар.

Мошу иккى юлтузниң арилиғини жүкүриға қарап шу йөнилиш билән бәш һәссә соғсанлар, Кичик Йәттәқарақчиниң чәттики әң йорук юлтузиға тирилиду.

У – Төмүрқозуқ.

Сүрәтләргә қараңлар. Төмүрқозуқ бойичә упуқ тәрәпли-рини қандақ ениқлашқа болидиғанлығини сөзләп беріңлар.

Өз күн саатиңларни ясап, һажәтлик әхбаратни савақ-дашлириңлар билән бөлүшүңлар.

Өзәңларниң сөйүмлүк қәһриманиңларниң сәяһити һәккүдә рәжә бойичә һекайә түзүңлар.

1. Әдәбий қәһриман.
2. Қәйәргә, немә үчүн сәпәр чәкти?
3. Қандақ улақ билән?
4. Йол үстидикі йөнилишни ениқлашқа унинға немә ярдәмләшти?

Турист пәкәт тәбиий молжә биләнла йөнилишни ениқлап алаламду? «һә» яки «яқ» дәп жавап беришкә испат тепиңлар.

һә	яқ
Испатлар	Испатлар

МУЗАКИРИЛИШӘЙЛИ!

- Аһалилиқ жайларниң қандақ түрлирини билисиләр?
- Шәһәр билән йезини немә бағлаштуриду?
- Йәрлик жайниң планини қандақ ясайду?
- Күн билән юлтұзлар арқылы упук тәрәплирини қандақ ениқлашқа болиду?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

1. Тәтқиқат. Өйүңлардики кийим, жиһаз, турмуш нәрсилери билән озуқ-түлүккә қарап хуласиләнләр:

- қайсисини шәһәр, қайсисини йеза мәһсулатиға ятқузисиләр?
- елимиздә қандақ таамлар ишләпчиқирилиду?

2. Күн арқылық йәрлик жайни молжалаш.

Достуңлар билән биллә Күн арқылық молжалашни үгиниватимән, дәп пәрәз қилиңлар. Язниң күни һойлиға чиқип, әтигәнлиги saat йәттидә Күнгә қарап туруңлар. Упук-ниң қайси тәрипи алдин්ларда, кәйнинциларда, сол тәрипин්ларда вә оң тәрипин්ларда болиду? Сүрәт бойичә партидишиңларға мөшүнинға охаш тапшурға ойлап тепип, йешиш тәкливини бериңлар.

3. Хәритидин елимизниң һәрқандақ шәһирини таллавелип, шәһәргә бағлиқ төвәндик соаллар бойичә hekайә түзүңләр:

- Шәһәр Қазақстанниң қәйиригә орунлашқан?
- Шәһәрниң егилігән мәйданы қандақ?
- Шәһәр қандақ хизмәт атқуриду: вилайәт, наһийә мәркизи, төмүрйол түгүни, курортлық шәһәр вә б.?
- Шәһәрдә қандақ мәдәний нишанлар (объектлар) орунлашқан?

4. Йезида, шәһәрдә кимләр ишләйдү? Жұп болуп, йезилиқ вә шәһәрлик түрғунларниң мутәхәссислигини ениқлаңлар. Йеза яки шәһәргә қандақ кәсип егиси керәк?

Тракторчи, кран һайдиғучи, ашпәз, экскаваторчи, металл еритқучи, механизатор, комбайнер, токоръ, фермер, муәллим, орманчи, малчи, дохтур, мал дохтури.

СӘНЪЭТ

БУ БӨЛҮМДӘ СИЛӘР:

- түркйләрниң һаят тәрзи билән тонушисиләр;
- башқа хәлиқләрниң түркйләрдин немини үгәнгәнлигини билисиләр;
- тарихий вә мәдәний ядикарлықларни немишкә қоғдаш керәк екәнligини чүшинидиған болисиләр;
- аилиниң мәнивий асару әтиқилирини (байлиқлирини) сақлашни үгинисиләр;
- Қазақстанниң нарәсмий рәмзлири тоғрилиқ билидиған болисиләр;
- бизниң кичик вәтенимизниң рәмзини бәлгүләшни үгинисиләр.

17- дәрис

СИЛӘР

«туғулған өй»,
«аилә» чүшәнчи-
лириниң
мәнасини
билидиған
болисиләр.

Мениң аиләмниң мә- нивий асару әтиқилири (байлиқлири)

СИЛӘР

аилә асару әтиқилирини сақлашниң әһмийи-
тини **үгинисиләр.**

аилә отбасы family

мәнивий асару әтиқиләр

рухани құндылық spiritual values

«Аилә» сөзини аңлиғанда, оюндарға немә келиду?

Маддий вә мәнивий асару әтиқиләргә немиләр ятиду?
Қандақ ойлайсиләр, адәмләргә уларниң қайсиси қиммәт?

Аилә – қериндашлар, йеқин адәмләрниң биллә яшайдыған мұнити. Униң мәнивий вә маддий түрләргә бөлүнидиған аиләвий асару әтиқилири бар.

Адәмләр мәнивий асару әтиқиниң қиммитини дәсләптә чүшәнмиғәнлиги һәққидә ривайәт бар: «Чоң бир аилидә инақлиқ болмапту. Талаш-тартиш билән мажрадин задила айрилалмапту. Улар бир күни данишмән мәтивәргә келип, өзлирини бирлік, иттипақлиқта яшашқа үгитишни илтимас қилипту. Мәтивәр: «хечким силәргә бәхитлик яшаши үгитәлмәйдү, бәхитлик болуш үчүн өзәңларға немә керәк екәнлигини йезип келиңлар», – дәпту. Бу аилә әзалири мәслинәтлишип, бирнәчә сөз йезипту. У қандақ сөз болуши мүмкін? Ойланиңдар.

Ениқлашни үгиниңдар

Тәклип қилинған сөzlәрниң арисидин аилә бәриkitини ашури-
диган бәш әтиқини таллаңлар. Таллишиңларни чүшәндүрүңлар.

муhәbbәт меһрибанлиқ бәрдашлиқ данишмәнлик өз ара чүшәнчә
достлук рәhимдиллиқ ишәнчә ғәмхорлуқ иззәт-һөрмәт сәвирилек

Мәнивий асару әтиқиләрни мәңгүлүк байлық дәпму атайду. Асасий айләвий асару әтиқиләр – адәмләрни бирбираңызда үйнештүридиған өз ара һөрмәт һәм меһир.

МӘН – ҢЕКАЙИВӘН

Һәр аилиниң әвлаттин әвлатқа давамлишидиған өзиге хас урп-адәт вә әнъәнилири бар.

Өз айләнләрдикі әнъәниләр билән бөлүшүңдар.

Сүрәткә диққәт билән қараңлар. Бу аилә һәкқидә немиләрни ейтқан болаттыңлар?

– Бу аилидә қанчә адәм бар?

– Мошу аилә әзалири һәкқидә немиләрни ейтқан болаттыңлар? Улар тоғрилиқ қисқа һекайә түзүңлар.

ЯДИНЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Елимизниң аилигә мунасивәтлик қанунлири:

1. Нека вә аилә, дада, ана һәм бала дөләт һимайисидә болиду.
2. Балилириға ғәмхорлуқ қилиш вә уларни тәрбийиләшат-анаңиниң тәбиий һоқуқи һәм мәжбuriйити.
3. Камаләткә толған әмгәккә қабилийәтлик балилар әмгәккә ярамсиз ата-анисиға ғәмхорлуқ қилишқа вәзипилик.

Бу маддиларға йәнә қандақ жұмылләрни қошқан болаттыңлар?

Һәрбир аилидә айләвий фоторәсимләр бар. Улар бизгә аилидики адәмләр тоғрилиқ һәрхил қызықарлық вақиәләр билән хатириләрни ядимизға салиду.

Ата-ананларниң қандақ тонушқанлиғини сорап, биливеллиңдар.

18- ДӘРИС

СИЛӘР

электр үскүнилирини қоллинish
қаидилирини
билидиған
болисиләр.

Мениң бехәтәрлигим

СИЛӘР

электр үскүнилирини қоллинish қаидилири бойи-
чә бәлгүләрниң сүритини сизишни **үгинисиләр.**

электр үскүнилири

электр құралы

electricity

электр

электр

electrical devices

Сүрәткә қараңлар. Электр қувити арқиلىқ ишләйдіған үскүниләрни атаңлар. Улар қандақ хизмәт атқуриду? Бу нәр-
силәргө ортақ қандақ хусусийәт бар?

Бүгүнки таңда адәмләр турмушини электр қувитисиз тәсәввүр қилиш тәс. Электр қувити өйләрни, кочиларни йорутиду. Өйгә бәрикәт беғишлиайду. Озуқ-түлүк сақлашта, тамақ етиштә, өй бесиқтурушта, телевизор, компьютер қатарлиқтарни ишқа қошушта, кир жуюш, қурутуш, дәзмал селишта қоллинилиду. Завод, фабрикларда станокларни вә башқа қурал-сайманларни ишқа қошиду. Электр қувити қоллинешни билиш бәк мүһим.

ЯДИНЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Бу бәлгүни электр симлириниң столбилирида,
электр шитлириниң ишиклиридә көрүшкә болиду.

Униң мәнаси: «электр токиниң соқуш хәтәрлиги».
Бу бәлгү турған йәргә йеқин бармаңлар!

Сүрәтләргә қараңлар. Балилар турмуш үскүнилирини қоллиништа қандақ қаидиләргә риайә қилмиған?

Электр үскүнилирини қоллиниш қаидилирини оқунлар. Қаидиләргә бағылқ графиклик бәлгүләрни сизиңлар.

Электр токини һәддиң көп қоллинишқа **болмайду**

Электр үскүнисини токқа қошулыған һалитидә қалдурушқа **болмайду**

Электр үскүнисини халиғиниңларчә җөндәшкә **болмайду**

Өзәм түзимән

Бәлгүләргә қарап, электр үскүнисини қоллиниш қаидилирини түзүңлар.

Өзәм язимән

Чөчәк алиминиң түрғунлири электр үскүнисини қандақ қолланды? «Электр алими» тоғрилиқ чөчәkkә қараңлар.

«Электр қувитини сақлаңлар» қаидисини түзүңлар. Электр қувитини тәжәш йоллирини тәтқиқ қилинлар.

Оюн вақти

Электр үскүнилириниң намлирини ким көп билиду?

19-

ДӘРИС

СИЛӘР

нарәсмий (расмий
эмб) рәмзләрниң
әһмийити билән
мәнасини **били-
диған болисиләр.**

Елимниң «рәмзлири»

СИЛӘР

өзәңләрниң кичик вәтиниңларниң рәмзини
ясашни **үгинисиләр.**

нарәсмий рәмз

ресми емес нышан

unofficial symbol

Елимизниң қандақ дөләтлик рәмзлирини билисиләр?
Уларни атаңлар.

Дөләтлик рәмзләрдин башқа һәрбир мәмлекәтниң миллий, нарәсмий рәмзлири болиду. Улар униң тарихи, мәдәнийити, тәбиити билән мунасивәтлик. Мундақ рәмзләр Қазақ елидиму бар.

Сүрәтләргә қараңлар. Қандақ нарәсмий рәмзләрни көрүвасиләр? Ениқлаңлар. Улар тоғрилиқ немиләрни билисиләр? Төвәндики аталғуларни пайдилиниңлар.

1. Астана рәмзи.
2. Заманивий Қазақстанниң рәмзи вә Қазақстан хәлқи абройиниң өсүши.
3. Қазақстан мустәқиллигиниң рәмзи.

Ойлининුлар

Мәтингни оқыңлар. «Мәңгүлүк әл» дәрвазисиниң темидики тәкчиләргә қоюлған һәйкәлләр немини билдүриду?

Астана шәһиридики дәләтчилікниң рошән бәлгүлирининң бири – «Мәңгүлүк әл» дәрвазиси. Униң тамлиридики тәкчиләрдә төрт һәйкәл тәсвиrlәнгән. Булар: аял-ана, оттура-әсирилик батур, данишмән ақсақал вә вәтинимиз жәңчиси.

Ривайәтниң бешини оқуңдар. Самруқ билән әждиһа неминең рәмзи? Ривайәт қандақ аяқлишиду?

Қедимий ривайәт вақиәси бойичә Аләм дәриясиниң қирғиғида һаят бәйтериги өсүватиду. Бу бәйтерекниң бешиға бәхит қуши – Самруқ уга селип, Қуяшниң рәмзи болған алтун тухум салмақчи. Лекин дәрәк түвидә қәһәрлик әждиһа йошурунған. У тухумни жутуватмәкчи...

Ишиктә қорғинидин тепилған сақ шаһзадиси тоғрилиқ немә билисиләр? «Алтун адәмниң» қазақ хәлқиниң миллилыгини тәрипләштә тутидаған орни қандақ?

«Алтун адәм» Алмутидики Мустәқиллик монументиниң бешидики қанатлық барсниң үстидә тәсвиrlәнгән. «Алтун адәм» Қазақстанниң миллий рәмзлириниң биридур.

Нарәсмий рәмzlәргә жәниварлар, өсүмлүкләр вә башқылар ятиду.

Мәсилән, шивақ өсүмлүги тоғрилиқму хәлиқ ривайәтлири бар. Узақ сәпәргә атланған йолувчи шивақниң бир ғоли-ни тумар қилип сақлиған. Дала шивиғиниң пурғи йолувчиға давамлиқ туғулған йерини ядига салған.

Көктә пәрваз қылған қиран– әркинлик рәмзи. Дәләтлик Тұғумизда дала қираниниң тәсвиrlиниши мана мошуни билдүриду.

Оюн вақти

«Мән башлаймән, силәр давамлаштуруңлар...». Жававиңларни ейтىңлар. Қазақстанниң нарәсмий рәмзлири:
Һайванлар – ...,
Өсүмлүкләр – ...
Музықилиқ әсваплар –

20- дәрис

СИЛӘР

түркійләрниң өмүр сүрүш әнъәниси вә түрк дуниясинаң мувәппәқийәтлири тоғрилиқ **били-
диған болисиләр.**

Қазақ хәлқиниң нәсәпнамасынин бәйтереккә охшитиду (45-бәт). Бу дәрәкниң ғоли – қазақларниң әжәдади: сақлар, һүнлар, түркійләр. Сақлар вә һүнлар тоғрилиқ билидиғиниңларни сөзләп бериндер.

Түркійләр һүнларниң әвләдидур. VI әсирдә Қазақ йери Түрк хақанлығы дәлитиниң тәркивигә кирди. Түркійләр көчмән вә олтиришлиқ һаят кәчүрди.

Әсир – йұз жиллик қарални өз ичигә алидиған вақит өлчими.

Хәритидин Түрк хақанлығиниң йерини көрситиңдар. Еғир құраллар билән құралланған түрк жәңчилири ғәлибисиниң сәвәплирини сөзләп беришкә тиришиңдар.

Еғир құрал билән құралланған түрк жәңчиси

Түрк хақанлиғиниң асасини салған Бумин хақандур. У төмүрдин ясалған қуран вә савут билән қураллинип, төмүр билән қапланған наһайити құдратлық атлик қошун қурди. Түркійләрниң ләшкәрлири шәрқидә Улуқ Хитай сепилидін ғәрбидә Қара деңизғиңе болған бепаян өлкіни бесивелип, һекүмранлиқ қилди.

Әрәп тарихчиси мундақ дәп язди: «Түркійләр елидә 25 шәһәр орунлашқан, уларниң ичидә Қулан, Мерке, Талғир вә башқилар бар».

Ериқлар вә кона өстәнләрниң изи сақлинип қалған. Археологлар қезилма ишлар давамида оргақ, пичақ, палта, үзәңгә, қилич вә һәрхил зенәтлик буюмларни тапқан.

Түркійләрниң һүнәрвәнчилиги яхши тәрәқкий қилди. Улар яғачтин, териidi, төмүрдин һәрхил һүнәрвәнчилик буюмлирини ясиған.

Селиштуруп көрүңлар

Сүрәттүки түркійләрниң кәшпиятини ениỎлаңлар.

Бу йеңиلىқлар адәмниң һаятини қандақ йеникләштүрди? Соалларға жағап бериш үчүн, сүрәтләрни селиштуруңлар.

Қедимий түркій руна йезиги

үзәңгә

яғачтин
ясалған егәр

Түркійләрниң
мувәппәқийәтлири

кигиз өй

Қедимий Тараз
шәһириниң көрүнүши

21- дәрис

СИЛӘР

тарихий вә
мәдәний ядика-
рилиқтарниң әһмийи-
ти тоғрилиқ **били-
диған болисиләр.**

Тарихий вә мәдәний яди- кариқтарни қоғдашниң әһмийити немидә?

СИЛӘР

ядикариқтарни қоғдашниң әсләтмисини (па-
мятка) ясашни **үгінисиләр.**

ядикариқ

ескерткіш

monument

өтмұшқа һөрмәт

өткенге құрмет

respect for the past

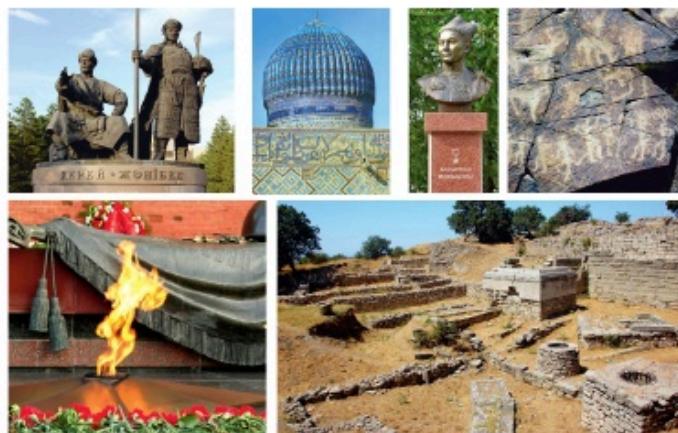

Ядикариқтар немә үчүн керәк?
«Яднамә», «ядикариқ» сөзлиригә бағылқ жүмлә түзүнлар.

Бәкму қедимий заманда адәмләр әвлаттин әвлатқа қали-
диған тарихий нәрсиләр һәкқидә ойлимиidi. Зор мәдәни-
йәтләр йоқилип кәткән дәвирләр орун алди. Вақит өтүп,
адәмләр ядикариқтарниң әһмийитини чүшинишкә башли-
ди. Шу түпәйли чоң вақиәләр билән улуқ адәмләр тоғри-
лиқ яднамиләр (хатириләр) сақлинип қалди. Ядикариқтар
елимиз тарихиға һөрмәт билән қараşқа тәрбияләйду.

Сүрәтләргә
қараңлар.
Тарихий- мәдәний
ядикариқтарниң
қандақ түрлири
бар?

Сүрәттә Түркстан, Алмута, Орал, Шәмәй шәһәрлири билән вилайәтлиридики тарихий-мәдәний ядикарлиқлар тәсвирләнгән. Өзәңларға тонуш ядикарлиқларни атаңлар.

Өтмүшкә һөрмәт – бу өлкидә яшаватқан өз вәтиини, йерини, елини сөйгән адәмләрни әстә сақлаш.

Өзәңларни экскурсия жүргүзгүчиси, дәп тәсәввур қилип көрүңлар.

Савақдашлириңларға өз шәһириңлар, йезаңлар һәкүндә экскурсия жүргүзүңлар, төвәндик соаллар асасыда һекайә түзүңлар:

- Шәһириңларниң (йезаңларниң) құрулғиниң нәччә жил болди?
- Шәһириңларда (йезаңларда) қандақ тарихий-мәдәний ядикарлиқлар бар? У неминиң һөрмитигә яки қандақ вақиәгә бағылған?

Эссе язимән

Мавзуси: «Мениң сөйүмлүк ядикарлиғим».

Һәрқандай ядикарлиқни (елимиздики, шәһәрдикі, йезидики) таллап, шу ядикарлиқниң силәргә немишкә яқидиғанлиғи тоғрилиқ 7-8 жүмлә йезиңлар.

Испатлашни үгиниңлар

Данишмәнләрниң ейтқан сөзи бар: «Келәчигини ойлиған адәм ядикарлиқ орнитиду». Силәр мошу пикир билән келишәмсиләр? Мисал кәлтүрүңлар.

Өзәм қилимән

«Йәр йүзидә мәдәний вә тарихий ядикарлиқларниң сақлиниши үчүн немә қиласлаймән?» дегән мавзуда яднамә йезиңлар.

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

- Аилидики бәрикәт, инақлиқни қандақ ашурушқа болиду?
- Мәмлікәтниң нарәсмий рәмзи деген немә?
- Ядикарлықтарни немишкә сақлаш керәк?
- Тұрмуш буюмлири, ұскыннилирини қандақ дүрүс қоллиниш керәк?
- Тұркійләр қандақ яшиди вә немә билән шуғуланды?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

1. Гүлниң сүритини сизинчлар. Униң гүлтажилириға өз аиләнлардик инақлиқ билән үйғунлуқ үчүн немә сизидигиниңларни йезинчлар.

2. Тұрмуш ұскынә, жабдуқлирини пайдилинишниң қаидилирини са-вақдашлириңлар билән жұплишип тәкраплаңлар. Немини қилишқа болидиғанлиғини, немини қилишқа болмайдиғанлиғини ениқлаңлар:

- һөл қол билән электр ұскыннилирини тутуш;
- өйдин чиққанда, чирақни өчириш;
- тұрмуш ұскыннилирини назарәтсиз қалдуруш;
- бирнәчә электр ұскынисини электр токиға қатар қошуш;
- электр қувитини тәжәш.

3. Өзәнларға мәлум тарихий вә мәдәний ядикарлықтарниң намини атаңлар.

4. Силәр дәристә тонушқан елиميزниң нарәсмий рәмзлири билән биллә башқиму көплигән рәмzlәр бар. Шуларниң бири – «Қазақстан» көп қәвәтлик меһманханиси. Бу бена тоғрилиқ немә билисиләр? У қайси шәһердә орунлашқан? Нәччә қәвәтлик?

5. Тарихчилар түнжық қетим қедимий көчмәнләрниң иштан, сим, тумақ қатарлықтарни пайдиланғанлиғи тоғрилиқ ейтиду. Мошундақ кийим үлгилирини таллашқа қандақ климат шараити билән һаят тәрзиниң тәсир қылғанлиғи һәкқидә ойлинип көрүнлар.

БҮЙҮК НАМАЙӘНДИЛӘР

БУ БӨЛҮМДИН СИЛӘР:

- әждатлиримиз – қипчақларниң қандақ яшиғанлиғи тоғрилиқ билидиған болисиләр;
- Қазақ ханлиғи қачан, қандақ пәйда болғанлиғини ениқлайсиләр;
- һазирғычә қазақ хәлқиниң ханлири билән бийлирини, батурлирини һөрмәт қилип, давамлиқ ядимизда тутуши мизниң сәвәплирини музакирә қилисиләр;
- қазақ ханлири һәкқидә сүрәт сизишни, шеир оқушни үгинисиләр.

22- дәрис

СИЛӘР

қипчақтарниң қандақ
һаят кәчүргөнлигини,
немә билән шуғуллан-
ғанлигини **билидиған**
болисиләр.

Мениң әжәдадим – қипчақтар

СИЛӘР

қипчақтар билән қазақтарниң миллий киймини,
тилині, қияпитини селиштурушни **үгінисиләр.**

қипчақ

қыпшақ

kipchak

Хәритидин Қипчақ даласи қайси тәвәдә орунлашқанлигини
ениқлаңылар.

Түркій қабилицеләрниң ичишки сан жәһеттін әң көпи
қипчақтар болди. 11–12-әсирләрдә улар Алтай билән
Дунайниң арилиғидики бепаян далани паналиди. Бу йәрләр
«Қипчақ даласи» дәп аталди.

Сүрәтләргә қараңылар. Қипчақтар билән қазақтарниң
миллий кийминиң арисида қандақ охшашлық бар? Селиш-
туруңылар.

Қипчақтар

Қазақтар

Қипчақлар – қазақларниң нериқи әжәдади, улар чарвичилиқ билән шуғиллинип, мал өстүрди. Тарихчилар «Қипчақларниң атлири башқа мәммикәтләрдә жуқури баһалинип, Һиндистанда Қипчақ даласидин кәлгән атқа 500 алтун динар беридиғанлиғи» һәкүмдә язди.

Қипчақ атлириниң қыммәт баһалинишиниң сири немидә? Улар қандақ хусусийәтлири билән пәриқләнди? Ойлинип көрүңлар.

Қипчақлар арисида деханларму болди. Улар териқ, бүғдай, арпа өстүрди.

Сәйяһәтчиләр қипчақларниң териқни таамға көп қоллинидиғанлиғини язди. Бүгүнки таңда биз териқни таамға қоллинимизму?

Қазақ тили қипчақ тилиниң асасида қелиплашти. Жәдәвәлдикі сөзләрни селиштуруп, қипчақ тилиниң алаһидилигини тәрипләнелар.

Қипчақ тилида	Қазақ тилида	Рус тилида
Беш	Бес	Пять
Таш	Тас	Камень
Йети	Жеті	Семь

Қазақлардин башқа йәнә қандақ хәлиқ түркйләрниң қипчақ тармғидин тарқалған? Силәр у хәлиқләр һәкүмдә немә билисиләр? Чоңлардин сорап вә қошумчә әдәбиятларни пайдилинип ениқлаңлар.

Әгәр силәр қедимий қипчақ айлисигә меһманға барсаңлар, улар силәрни қандақ таамлар билән меһман қилиши мүмкін? Силәр улардин немиләр тоғрилиқ сориған болаттиңлар? Силәр қипчақларниң сөзини чүшинәттиңларму?

23- дәрис

СИЛӘР

қазақ ханлиғиниң
қурулуши һәкүмдә
билидиған
болисиләр.

Қазақ ханлиғи қандақ қурулди?

СИЛӘР

вақытта бағытқа сценарий тәйярлашни үгини-
силәр.

қазақ

қазақ

kazakh

Қазақ ханлиғи

Қазақ хандығы

Kazakh khanate

Ишәндүрүшни билишкә үгиниңдар

Мәтінні оқуңдар. Өзәңларни Жәнибек яки Керей сұлтанларниң бириңиң орниға қоюп көрүңлар. Хәлиқни арқаңлардин әгештүрәләйдіған чақириқ тәйярланылар.

Алтә әсирдәк вақит бурун Жайық дәрияси билән Балқаш көли арисидики йәрләрдә Абулхайир улуси деген дәләт болди. Дәләтни Абулхайир хан башқурды. У хәлиқтін селиқни көп жиғди. Абулхайир ханниң һәкүмранлиғи нарази болған хәлиқ мұстәқиллиқ елип, айрим дәләт қурушни арзу қилди.

Жәнибек билән Керей сұлтанлар хәлиққә баш болуп, Абулхайирдин бөлүнүп, Йәттису тәвәсигә көчти.

Молжалаңдар

Униңдин кейинки вақиәләр қандақ тәрәккий қылғанлиғини молжалаң көрүңлар. Жәнибек билән Керей сұлтанлар башқурған хәлиқни ят йәрдә немиләр күтүп турди?

Йәттисуда Һасанбуға хан һәкүмранлиқ қиливататты. У Абулхайирдин бөлүнүп, көчкән хәлиқни құчақ йеийип қарши алды вә Чу һәм Талас дәриялириниң арилиғидин йәр бөлүп бәрди. Шундақ қилип, 1465-жили Йәттисуның ғәрбиәде Қазақ ханлиғи қурулди.

Бу сүрәттә Жәнибек билән Керей султанларниң ят әлгә көчүш йолидики тәсвиirlәрни көрүватисиләр. Қандақ ойлайсиләр, улар немә тоғрилиқ сөзлишиватиду? Жүплишип, уларниң сөһбитини хиялән түзүп көрүңлар.

Қазақ ханлиғи қурулғандын бери нәччә жил өтти? Йеқинда Қазақ ханлиғиға нәччә жил толғини атап өтүлди? Бу мәйрәм һәккідә немиләрни ейталаيسиләр?

Вақит өтүп, қазақ ханлири өз егилигини кәңәйтти. У шәриқтика Балқаш көлидин ғәріптики Жайық дәриясиғичә созулуп ятты (62-бәт). Бу йәрләр уларға атидин мирас болуп қалған еди. VIII əсирдә улук Чинғисхан бу йәрләрни чоң оғлы Жошиға бәргән. Қазақ ханлири Жошиниң әвләди болғанлықтн, мөшү тәвәгә һөкүмранлиқ қилди.

СИЛӘР БИЛӘМСИЛӘР?

«Қазақ» сөзи түрк тилида «әркін, ихтиярий адәм» уқумини бәргән. Көчмәнләр Абулхайир ханниң қол астидин чиқип, өз мустәқиллигини алди. Мөшү чағдин башлап, уларни «қазақлар» дәп аташқа башлиди.

Силәргә Қазақ ханлиғиниң қурулуши тоғрилиқ видеоматериал чүшириш керәк болуп қалды дәйли. Қандақ муһим вақиәләрни чүшәргән болаттыңлар?

24- дәрис

СИЛӘР

- қазақ ханлирининң немә билән шуғулланғанлигини;
- биз уларға немә үчүн зор һөрмәт билән қарайдиған-лигимизни **били-диған болисиләр**.

Қазақ зиминыда һөкүмранлиқ қылған ханлар һәкқидә сөзләп беринчлар. Ханларниң қандақ әң мүһим ишини алдинқи орунға чиқарған болаттыңлар? Немишкә?

Қазақ ханлиғиға көплигән ханлар һөкүмранлиқ қилды. Бирақ силәр бүгүн уларниң пәқәт үчи һәкқидила оқуп, билисиләр.

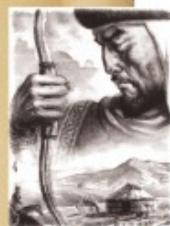
Хәрбитигә қараңлар. Керей билән Жәнибек һөкүмранлиқ қылған дәвирдикі қазақ елиниң терриориясини төпнүлар. Қасим хан дәвридикі Қазақ ханлиғинин йерини көрситүләр. Селиштуруп, хуласиләңлар.

Қасим хан – қазақ зиминың һулини салған қазақ хани. У қазақларниң Жайықтын Балқашқиңе болған қедимиң йерини бирүктүрүп, һөкүмранлиқ қилди.

Жәңгір хан – вәтиныниң қоғдиған батур. У шәриқтін һүжүм қилған жоңғарларға қарши җасарәт билән урушуп, Орбулақ женідә өзиниң 600 жәңчиси вә ярдәмгә кәлгән Ялаңтөш батурниң ләшкәрлири билән дүшмәнниң 50 миң ләшкериини йәңди. Бу тарихта бәк аз учриши-диған наһайити даңылқ ғәлибә. Орбулақ женідә дүшмән саниниң қанчә һәссә артуқ болғанлиғини, Жәңгір хан рәхбәрлигидиқи қазақ қошуниниң дүшмәнни қандақ үеңип, ғәлибә қазанғанлиғи тоғрилиқ һәрхил мәнбәләрдин тәпіп оқуңдар.

Тәвке хан дәвридә «Жети жарғы» қанунлар топ-лимі түзүлди. Тәвке хан һөкүмранлиғини қазақ хәлқиниң тарихидиқи «алтун әсир» дәп атайды.

«Алтун әсир» чүшәнчисини аңлиғанда, силәрниң хиялиңларға немә келиду? «Жети жарғы» қануниң қобул қилиниши билән «алтун әсирниң» ариси-да бағлиниш бар дәп ойламсиләр?

Қайси ханға бағлық ейтілғанлиғини тәпіңлар

- Дүшмәнни сани билән әмәс, әқли-һейлиси билән йәңгән.
- Қой ұстигә бозторғай тухум түкән заман.
- Тұғулған йерим – ана бөшүгүм.

1. Рәмзләрниң немә екәнлигини билисиләр. Қасим хан, Жәңгір хан, Тәвке хан дәвригә лайиқ сүрәт көрүнүшидики рәмз ойлап тәпіңлар.
2. Ханлар исмиға бағлық шеир қураштуруңлар.

Давамлаштуруңлар

Мән әждатлирим билән пәхирлинимән, чүнки, ...

СИЛӘР БИЛӘМСИЛӘР?

Қазақ ханлири улуқ Чинғисханның әвләди, шүңлашқа уларни «төрә уруғи» дәп атайду.

25- дәрис

СИЛӘР

қазақ батурлири
билән бийлири
һәкүмдә **билиди-**
ған болисиләр.

Батурлар – Вәтенимиз қорғини. Бийләр – Улуқ Даланиң даналири

СИЛӘР

батурларниң қурал-яриғини тәрипләшни, улар-
ниң нағыдики вақыләрни селиштурушни, ба-
турларниң алаһидә хусусийәтлирини төпишни
үгүнисиләр.

батур

батыр

batyr

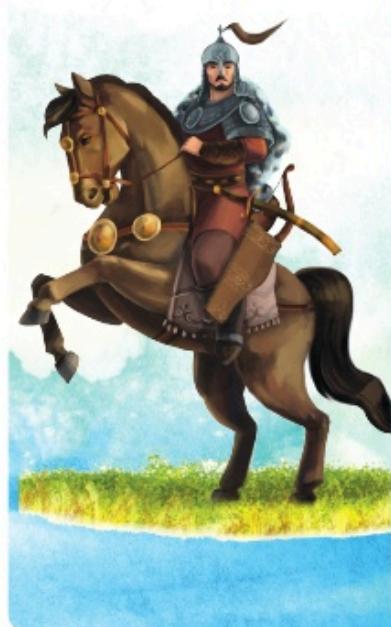
Вәтәнни қоғдаш

Отанды қорғай

defence of homeland

Батурларниң қандақ қуралланғанлиғини тәрипләңдер.
Мундақ қураллинишниң асасий сәвәви немидә?

Көчмәнләр қәйсәр, батур, жәңгивар
хәлиқ болди. Әл қоғдаштиki тәңдаш-
сиз, һәрбий жүргүшләрдикі жасаритигә
мувапиқ хәлиқ уларни батур дәп атиди.

XVIII әсирдә Қазақ ханлиғиға
жоңғарлар һүжүм қилди. Дүшмән қа-
зақ хәлқиниң белаян даласиға көз тик-
ти. Улар қазақ хәлқини йерини беси-
велип, хәлқини құл құлмақчи болди.
Мошундақ тәшвишлик пәйттә қазақ
хәлқиниң жасур батурлири өз Вәтени
билән хәлқини қоғдаш үчүн аянмай
күрәшти. Жәңчиләрни Бөгенбай, Қа-
банбай, Наврузбай қатарлық батурлар
башқурди. Мундақ еғир жәңләрдә қа-
зақ хәлқи дүшмән билән елишип, өз
зиминини қоғдалап қалди.

Селиштуруп үгиниңлар

Мәтінни оқуп чиқыңлар. Үч батурниң қандақ ортақ хусусийәтлигінің байқидиңлар? Уларға хас батурлуқ бәлгүләрни тәрипләнүлар.

Бөгенбай – қазақ хәлқиниң қәһриман, жасур батури. У 13 йешидин башлап дүшмән билән күрәшти. Йұздын ошуқ жәнгә қатнишип, ғалибийәткә йетти.

Қабанбай – атақлық ләшкәрбеші. Йұздын ошуқ жәнгә қатнишип, йәкму-йәкләрдә ғәлибә қазанған. Абылай хан унинға «Дарбоз» – сәркәрдә намини бәрген.

Наврузбай – қазақ-жоңғар урушиниң батури. 10 миндәк ләшкәрни башқұрған. Бөгенбай ошаш Абылай ханниң атақлық батурлириниң бири болған.

Қазақ хәлқиниң тарихида **бийләрму** мүһим роль ойниди. Бий «хәлиқ сайлиған сот» мәнасини бериду.

Һәрқандақ адәм бий болаламду? Бийләр талаш-тартиш мәсилеләрни йәшкән. Уларда қандақ хусусийәтләр болуши керек?

Қазақ хәлқиниң бүйүк бийлири – Төле бий, Қазыбек бий, Әйтеке бий. Улар «Жети жарғы» қанунини түзүшкә қатнишип, мәмлекеттә адил һәкүмранлық жүргүзди. Жоңғарлар билән урушта бийләр хәлиқни бирликкә чақырды. Қазақ хәлқиниң үч жұзи өз ара бирлигиниң нәтижисидә жоңғарлар билән болған урушта ғәлибә қазанды. Бу улуқ үч бийниң исми тарихта қалды.

Шу дәвирниң батурлири билән бийлирини қандақ сөзләр билән тәрипләшкә болиду? Немишкә?

Жасур, күчлүк, дана, қәһриман, адил, дадил, нағық, парасәтмілік.

Һәрхил мәнбәләрдин (Интернет торидин, қошумчә материаллардин) өз йериңлардин чиққан батурларниң исмини ениқлаңдар. Улар тоғрилиқ қисқа мәтін түзүңлар.

26- дәрис

СИЛӘР

қазақ хәлқиниң азатлиғы үчүн күрәшкән батурулар тоғрилиқ **билидиған болисиләр.**

Бу ядикарлықлар Астана, Орал, Атырав, Алмута шәһәрліридә орнитилған. Қандак ойлайсиләр, булар кимләрниң һөрмитиге орнитилған ядикарлықлар?

Кичик жұзниң хани Абулхайир 1730-жили Петербургқа әлчи әвәтти. Улар дүшмәндін қоғданиш үчүн, Россияниң қоллишини издиди. 1731-жили Россия императори Кичик жұзниң Россия қол астиға киргини тоғрилиқ ярлықта қол қойди. Шундақ қилип, қазақ зимишиниң пәйдин-пәй Россия империясиниң тәркивиге өтүши башланди.

Хәритидин Қазақ ханлигиниң Россиягә қошулғичә егилгән мәйданини төпіндер (62-бәт). Өз пикриңларни испатлаңдар.

Испатлашни үгининдер

Қазақстанниң Россиягә қошулушиниң ижабий тәрихини көрситіндер.

Қазақ халқиниң көчүп-қонуп жүргүшігә шәриктә кимләр тосалғулық қылды? Испат көлтүрүндер.

Аста-аста Россия қазақ зимиини бесивелип, сепил, қорғанларни селишқа башлиди. Россия империяси қазақ халқиниң Жайық билән Иртыш дәриялариниң оң қырғиғида көчүп-қонуп жүргүшини мәнъеттің қылды. Ханларниң өз йеригә һөкүмранлиғи маңмай қалды.

Бу хәлиқниң Россияниң мұстәмиликә сәяситигә қаршилиғини пәйда қылды. Қазақ халқи арқымуарқа өз мұстәқиллиги үчүн қозғилаңдар көтәрди. Бу қозғилаңдарға Сырым Датулы, Исатай Тайманулы, Махамбет Өтемисулы, Кеңесары Қасымулы, Амангелди Иманулы вә башқылар рәhbәрлик қылды. Улар өз елиниң әркинлигі үчүн күришип, Қазақ елиниң мұстәқиллиқ алидиган күнини үеқинлатти.

Өз таллишиңдар бойичә:

1. «Әркинлик – хәлиқниң алий мәхсити» мавзусида эссе жинаңдар.
2. «Мұстәқиллик үчүн күрәшкәнләр» мавзусиға сұрәт сизиңдар.
3. «Қазақ халқиниң мұстәқиллиқ үчүн күриши» мавзусиға көрсөтмә қуралларни тәйярлаңдар.

Өзәңлар туруватқан йәрдеки мұстәқиллиқ үчүн күрәшкән батурларниң исмини ениклаңдар. Уларниң бири тоғрилиқ қисқа мәтін түзүңдар.

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

- Қипчақлар билән қазақ хәлқиниң арисида қандақ ортақ бәлгүләр бар?
- Қазақ ханлиғи қурулушиниң сәвәплирини қандақ чүшән-дүрүшкә болиду?
- Ханлар билән батурларниң һаятидики вақиәләрни қандақ селиштурушқа болиду?
- Мустәқиллик үчүн күрәшкәнләр төғрилиқ көрсәтмә қураларни қандақ тәйярлашқа болиду?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

1. Төвәндикى исимларниң ичидин Қазақ ханлиғиниң асасини салған ханларниң исмини ениқланылар:
Абылай, Жәнибек, Керей, Қасим, Тәвке.
2. *Хан, бий, батур* сөзлири билән шеир йезип көрүңлар.
3. Иниңлар силәрдин «Қазақ ханлиғи қандақ қурулди?» дәп сориса, қандақ жавап берәттиңлар? Ойлининп көрүңлар.
4. «Қипчақлар – қазақларниң нериқи әжадади, әң чоң түркій қәбилисі» деген уқум билән келишәмсиләр? Қипчақлар билән қазақларниң арисида қандақ охашалиқлар билән пәриқләр бар екәнлигини селиштуруңлар.

	Қипчақлар	Охшашиғи билән пәрқи	Қазақлар
Қачан өмүр сүрди?			
Қандақ тәвә- ләрдә яшиди?			
Қайси тилда сөзләшти?			

5. Дәрисликтә исми аталған ханлардин башқа йәнә қандақ ханларни билисиләр? Уларни атаңлар.

СУ - ҺАЯТЛИҚ МӘНБӘСИ

БУ БӨЛҮМДИН СИЛӘР:

- адәмләрниң олтиришлиқ жайлириға тәбиэт қандақ тәсир қылғанлиғи билән тонушисиләр;
- елимиздә қандақ тәбиий, тарихий, мәдәний туристлиқ жайлар бар екәнligини билидиған болисиләр;
- Қазақстандикі туристлиқ нишанлар рейтингини түзүшни;
- тәбиий мұнитта бехәтәрлигіндерни сақлашни;
- тәбиий апәтләр, катаклизмлар пәйтидикі бехәтәрлик қаидилирни түзүшни үгинисиләр.

27- дәрис

СИЛӘР

дәсләпки олтиришлиқ жайларниң қачан вә қандақ пәйда болғанлиғи тоғрилиқ **билидиған болисиләр.**

Адәмләрниң олтиришлиқ жайлари қачан вә қәйәрдә пәйда болди?

СИЛӘР

адәмләрниң олтиришилиқ жайлариға тәбиәтниң қандақ тәсир қылғанлиғини оқуп, **үгинисиләр.**

тағ етиги

тау етегі

foothills

дәрия

өзен

river

көл

көл

lake

Сүрәтләргә қараңлар. Силәрниң пикриңларчә, бу йәрләрниң қайсиси адәмләрниң олтирақлашишиға қолайлық болар еди? Немишкә?

Қедимда адәмләр қандақ йәрләрдә олтирақлашқан? Улар немишкә тәвәниң жәнуби билән шималини таллиған? Немә сәвәптин адәмләр өсүмлүкләр билән һайванат дүнияси мол йәрләрни паналиған?

Интернет тори билән қошумчә әдәбиятларни пайдилинип, ениқланылар:

- Силәр туридиған шәһәрниң (йезинин) нами немини билдүриду?
- Өзәңлар туруватқан йәрниң пәйда болуш тарихидин немиләрни билисиләр?

Хиялән елилизни арилап, сәйяһәт қилиңлар. Аһалилик жайларниң намлири ата-бовилиримизниң һаяти тоғрилиқ көп нәрсиләрни ейталаиду. Адәмләр қедимдин башлап дәриялар бойида, көлләр яқисида, булақ бешида, тағ етигидә олтирақлашқан.

Хәритә билән иш

- Дәрияларниң (деңиз, көлләрниң) намлириға бағлиқ яки су сөзи бар шәһәрләрниң намини хәритидин төпнүлар (95-бәт).
- Хәритидин тағ, чоқقا сөзлиригә бағлиқ шәһәрләр билән йезиларни төпип, мундақ намниң қоюлуш сәвәвини ениқлап көрүңлар.

Қедимда Улуқ Ипәк йоли Қазақстанниң жәнубий тәвәсидин өткән. Шу йәрләрдә содигәрләр сода-сетиқ қилип, карванлар маңған. Мошундақ карван йоллири өтидиған Сирдәрия билән Йәттису дәриялириниң бойида көплигән шәһәрләр пәйда болған.

→ Улуқ Иппәк йолиниң йөнилиши

Хәритә билән иш

Йәттису вә шималий тәвәдикі қедимий шәһәрләр – Түркстан, Чимкәнт, Тараз, Алмута. Уларниң мөшү тәвәдә пәйда болуш сәвәвини чүшәндүрүп, хәритидин көрситиңлар.

28- дәрис

СИЛӘР

Қазақстанниң тарихий-мәдәний, тәбиий-туристлиқ нишанларын тоғрилик **билидиған болисиләр.**

Туристниң қәйәргә сәйяһет қылғини дұрус?

СИЛӘР

Қазақстан йеридики атақтық туристлиқ нишанларниң рейтингини ясашни **үгінисиләр.**

туристларни жәлип қилидиған нишан

туристтерді қызықтыратын нысан

attractive tourist spot

Сәйяһет йөннилишини таллаңдар. Оқуғучиларниң hekайисини тиңшап, ой бөлүшүңдар.

Мениң Қазақстанниң тарихий жағындағы сәйяһет қылғым келиуду.

Мениң тәбиити гөзөл йәрләрни арилап көргүм бар!

Мениң саламәтligimni сағламлаштурушум лазим.

Сүрәтләрниң қайсиси тарихий-мәдәний, қайсиси тәбиий-туристлиқ нишанға ятиду?

Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси

Жұмбақтас

Абай Құнанбаев

Чарын чатқаллиғи

Медев муз майданы

Қозы-Көрпеш-
Баян-Сулу

Топларға бөлүнгөп, Қазақстанни бойлап сәйяһеткә чи-
қындар.

1. Интернет ториниң имканийитини пайдилиніп, Ғәрип, Шәриқ, Шимал, Жәнуп вә Мәркизий Қазақстандық ту-
ристлиқ нишанлар һәккідә елан (плакат) тәйярлаңдар.

2. Униң үчүн елиmezни хиялән сәйяһет қилиндар. Оюң-
ларни еланлық плакатқа чүшириңдар.

Өзәм ясаймән

Өзәндарға яқсан һәрқандәқ туристлиқ нишанни таллап, у
һәккідә еланлық китапчә тәйярлаңдар. Униңда нишаннин:
– нами, сүрәтлири болуши лазим;
– нашанниң шиарини ойлап тепиңдар.

Силәр биләмсиләр

Қазақстандық ЮНЕСКОның дуниявий мираслар тизи-
міда:

- Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси;
- Тамғилиқ петроглифлар;
- Сарыарқа (Қазақстанның даласи билән көллири);
- Улук Ипек йолидики шәһәрләр бар.

29- дәрис

СИЛӘР

тәбиәттә йұз беридіған хәтәрлик әһвалларда тәртип-интизамға риайә қилиш қаидилирини **билидиған болисиләр.**

Тәбиәт вә мениң бехәтәрлигим

СИЛӘР

пәвқуладдә әһвалларда йұз беридіған бехәтәрлик қаидилирини түзүшни **үгинисиләр.**

тәбиәт табиғат nature
хәтәр қауіп danger
тәртип қаидиси тәртіп ережесі
behavior rules

ПВ (ЧС; ТЖ) дегендеген һәрипләр немини билдүриду? Пәвқуладдә вәзийәтләр һәккідә немә билисиләр? Сурәттә номерлар билән тәсвирләнгән пәвқуладдә вәзийәтләрни ениқлаңылар.

Адәм һаятида тәбиий ховуп-хәтәрдин пәвқуладдә вәзийәт пәйда болиду. Униң асасый сәвәви немида?

Схемиға қараңылар. Савақдашлириңлар билән тәбиий апәтниң түрлири тоғрилиқ өз ара пикерлишиңылар.

Тәбиәтниң бәргән соғиси – йәр, су, һава вә от. Йәр бизгә озук бериду, от билән иссинимиз, һава билән нәпәс алимиз, су билән усуулуғимизни қандурумиз. Амма уларниң тәбиий апәткә айлиниш ховпиму бар.

ЯДИНЛАРДА САҚЛАҢЛАР!

Тәбиеттікі катаклизмлар – адәм һаятиға ховуп туғуридиған апәтлик һадисиләр. Өз һаятиңлар билән саламәтлигінеларни сақлаш үчүн, тәбиий катаклизмлардин қоғидинидиған бехәтәрлик қаидилирни билиш керәк.

Сүрәт бойичә йәр тәврәш пәйти вақтида өзәңларни қандақ тутуш керәклиги тоғрилиқ чүшәндүрүнлар.

ЙӘР ТӘВРӘШ ПӘЙТИДИКИ ҺӘРИКӘТЛӘР

Су тешиш, өрт, шувурған пәйтидикі һәрикәт қаидисини түзүнләр. Жигілған материаллардин ихчам китапчә тәйярланылар.

Бу қәһриманлар қандақ қийинчилиқтарға учриди? Уларға мундақ әһвалда немә қилиш керәклиги тоғрилиқ мәслиніт берінүлар.

Шеир йезип көрүнләр. Тәбиий катаклизм сөз бирикмиси- ни сәрләвхә сұпитидә елиңлар.

30- дәрис

СИЛӘР

күндилик турмушта ховуп пәйда қилидиган әһвалларни **билидиған болисиләр.**

Әтрапимиздикі тәбии мұхитниң көплигөн һадисилири адем һаятиға ховуп туғдуруши мүмкін. Схемиға қарап, ховуплуқ әһвалларниң пәйда болушини чүшәндүрүндер.

СИЛӘР

тәбиәттә йүз беридиған һәрхил хәтәрләрдин қандақ сақлинешкә болидиғанлығини **үгинисиләр.**

ховуп

қатер

risk

бехәтәрлик

қауіпсіздік

security

ХОВУПЛУҚ ТӘВӘ

ТӘБИИЙ

Адем паалийитиге бағлиқ әмәс: құрғақчилік, су тешиш вә б.

ТЕХНОГЕНЛИҚ

Адем паалийитиге бағлиқ; өрт кетиш, әтрап мұхитниң булғиниши вә б.

ЭКОЛОГИЯЛИК

Йәр тәврәш, вулканларниң партлиши, кәлкүн, боран, құрғақчилік, өрт тәбиәттә пат-пат тәкрабарларнидиған тәбии ховуп-хәтәрләрдур.

Тәбии ховуп-хәтәрниң йүз бериш сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?

Көплигән ховуплуқ әһваллар адәм паалийитигimu бағ-
лиқ. Заводларниң, фабрикилар билән улақниң ишлиши
зиянлиқ қалдуқларниң бөлүнүшиге елип келиду. Улар әтрап
мухитқа һавани, суни, топини зәхимләйдіған қалдуқлар
сүптидә тарқилиду. Шундақ қилип, адәмниң өмүр сүрүш
мухити булғиниду.

Һәрхил мәнбәләрдин пайдилинип (қошумчә әдәбият,
Интернет тори), тәбиий мухиттиki ховуп-хәтәрни ениқлап,
баһалаңлар:

- қиsh пәслидә тәбиәт қойниға чиққанда;
- әтияздә тәбиәт қойниға чиққанда;
- язда тәбиәт қойниға чиққанда;
- күздә тәбиәт қойниға чиққанда.

Ховуп-хәтәрдин өзәңларни қоғдаш қаидисини түзүңлар.

Өзәм ясаймән

1. Йекинлириңларниң пәвқуладдә вәзийәткә чүшүп қалған пәйтлири болдыму? Сорап, билинлар.
2. Пәвқуладдә әһвалда немә қилиш керәклиги вә қәйәр билән алақилишиш һақәтлиги тоғрилиқ сораңлар.
3. Һәрбир адәм өз һаятниң сақлиниши билән йекинлириңларниң бехәтәрлигі үчүн жавапкәр. Бу тоғрилиқ мақал-тәм-силләрни төпин්лар.

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

- Хәритигә қарап, елимиздики турғунларниң олтирақлишишини қандақ тәһлил қылған болаттыңлар?
- Туристлиқ сәяхәтниң маршрутини қандақ таллашқа болиду?
- Тәбиий мүһиттики ховуп-хәтәрни қандақ баһалашқа болиду?
- Хәтәрлик, пәвқуладдә әһвалда өзәңларни қандақ тутушулар керәк?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

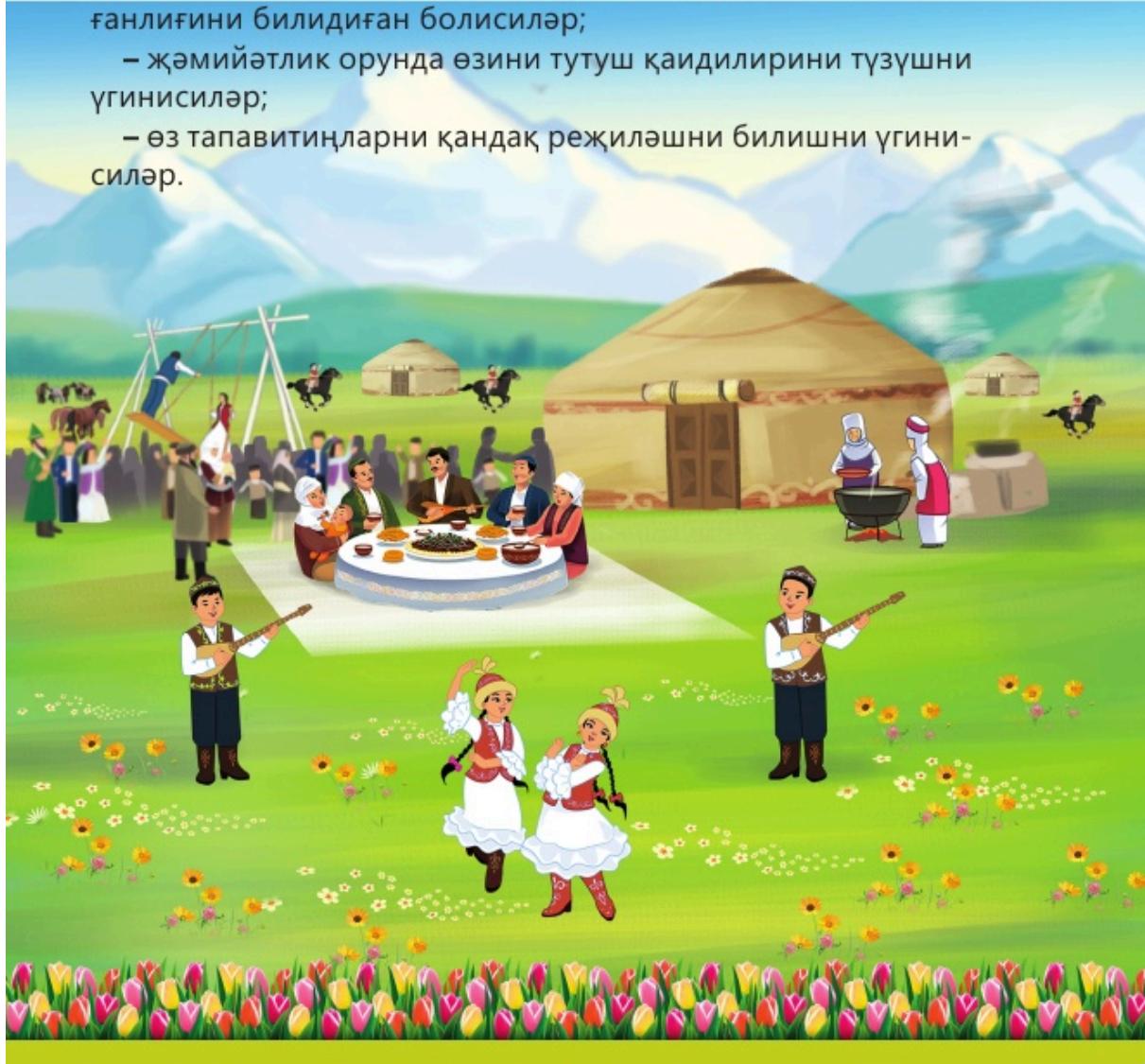
1. Адәмләрниң турушлуқ жайлири – қоналғулири – суға йеқин йәрләрдә: дәриялар бойида, деңизлар билән көлләрниң қирғиғида орунлашқан. Силәр туруватқан йәр су мәнбәлиригә йеқин жайлышқанму?
2. Силәр өзәңларни туристлиқ агентлиқниң хизмәтчиси дәп тәсәввүр қилинүлар. Силәр Қазақстанниң тәбиий ядикарлиқлириға қилинидиған экспурсияни тәшвиқ қилисиләр. Савақдашлириңларға елимизниң көркәм йәрлири тоғрилиқ сөзләп беринүлар.
3. Мәнтиқигә түзүлгән төвәндә берилгән артуқ сөзни елип ташлаңлар. Немишкә шундақ қылғиниңларни чүшәндүрүңлар.
Шувурған, қуюн, боран, йәр тәврәш, йәр.
4. Икки-иккидин жұғалишип, йәр тәвригәндә немә қилиш керәклигини вә немә қилмаслиқ керәклигини ениқланңлар:
 - лифтни пайдилиниш;
 - өзәңлар билән биллә иссиқ кийим билән һөжжәтләрни елиш;
 - өйдин, имарәттин чапсан талаға чиқиши;
 - талада бенадин жирақлап, очуқ йәрдә туруш;
 - сәрәңгә чекиши.

ДӘМ ЕЛИШ МӘДӘНИЙИТИ. МӘЙРӘМЛӘР

БУ БӨЛҮМДИН СИЛӘР:

- айләвий мәнивий асару әтиқиләр тоғрилиқ билидиған болисиләр;
- Қазақстан хәлқи қандақ мәйрәмләрни нишанлайдиғанлигини билидиған болисиләр;
- жәмийәтлик орунда өзини тутуш қаидилирини түзүшни үгінисиләр;
- өз тапавитиңларни қандақ режиләшни билишни үгінисиләр.

31- дәрис

СИЛӘР

аилидики разимән-
ликниң бәрикәтниң
капалити екәнли-
гини **билидиған**
болисиләр.

Аилә бәрикити һәммидин қиммәт

СИЛӘР

аиләвий бәхитниң сири немидә екәнлигини
үгинисиләр.

разимәнлик

келісім

agreement

Бәхитлик яшашқа зөрүр нәрсиләрни өз чүшәнчәләрға
мувапиқ номерлаңылар.

Аилә – бизниң һаятимиздик әң асасий байлық. Әгәр бизниң бешимизға яманлық, қийинчилік вә бәхитсизлик чүшсә, бизни ким тиңшайду, ким ярдәм бериду, сәвиртақәткә чақирип, мәслинәт ейтеп, ким қоғдайду? Биз бириңчи ярдәмни вә мәслинәтни кимдин сораймыз? Немишкә?

Сүрәтләргә қараңлар. Бу аилидикиләр бәхитликмү? Сүрәтләрдә тәсвирләнгән әһвални музакира қилинүлар.

Аилидики яхши мұһит һәрбир аилә әзасиниң үлгүшидин түзүлиду. Инақ аилидә бир-бирини чүшиниду, кәчүрәләйду. Қоңлар билән балиларниң өз ара мәһир-муһәббити билән һәрмити чиң аилиләр бәхитлик вә пухта болиду.

Әйдикі разимәнлик билән хатиржәмликтә аилиниң һәр-бир әзасиниң кәйпияти билән миңәзи тәсир қилиду.

Пүткүл дуниядикі течлиқ һәрбир адәмниң кичик аилиси-дикі хатиржәмликтин башланма алиду.

Ата-анаңлар аилидә қилинидиған ишни силәргә жүклисә, немә қылған болаттыңлар?

1. Ата-анаңлар меһманға мәңишқа тәйярлиниватиду, силәргә қача-қомучни жуюп, уқаңларға қарап турушни илтимас қилди. Силәрниң бу ишларни атқурғуңлар кәл-мәйду. Немә қилисиләр?

2. Силәр мәшиқтін кәл-динңлар, дадаңлар билән апаңлар өйдә йоқ. Сиңлинұлар дәрис тәйярлашқа ярдәмли-шишни сорайду, униң үстігә ашханидикі чинә-қачиларни сундурувалған. Бу әһвалда немә қылған болаттыңлар?

3. Режә бойичә «Сексирилік сөз» мавзусиға һекайә түзүңлар.

1) Бовай хапа болуп олтарған балини учратти.

2) Бала бовайға немишкә хапа болғанлиғини, сиңлисіға вә акисиға қандақ рәнжип қалғанлиғини сөзләп бәрди.

3) Бовай униңға «сексирилік сөзни» үгәтти.

4) Бала сиңлиси билән акисиға мошу «сексирилік сөзни» ейтеп көрди.

5) Һәммиси көңүлдикидәк болди.

6) Бу қандақ «сексирилік сөз» еди?

«Аиләвий бәхитниң сири» мавзусиға лайиһә түзүңлар.

32- ДӘРИС

СИЛӘР

жәмийеттә немә қилишқа болидиғанлығы, немә қилишқа болмайдығанлық тоғрилиқ **билидиған болисиләр.**

Мән вә жәмийәт

СИЛӘР

жәмийетлик орунларда өзини тутуш қаидилирини түзүшни **үгінисиләр.**

жәмийәт қоғам society

тәртип-интизам үлгиси

тәртіп үлгісі code of conduct

Төвәндикі схемада неминин артуқ екәнлигини ениқлаңылар. Немишкә?

Жәмийәт – бу мәксәт вә мән-пәәтилири бир адәмләрниң бирләшмиси.

Адәм дүнияға кәлгәндін башлап мәлум бир жәмийеттә яшайды. Адәм үчүн айлә, мектептика синипи, колледждики савақдашлири, иш орнидики коллективи, достлири билән тәңтүшлириниц орни алаһидә. Һәр адәмни жәмийетлик орунларда өзини қандақ тутуш керек деген мәсилә давамлиқ ойландуриду.

Жәмийетлик орундики әһвалға көзқаришиңлар қандақ? Жәмийетлик орунда немә қилишқа болуп, немә қилишқа болмайдыған һәрикәтләр қандақ?

Балиларниң қайсисиниң пикри дурус? Немишкә?

Мектәп ичидики синип, ашхана, спортзалниң қәйәрдә орунлашқанлиғини билиш йетәрлик.

Мектәптә, кочида, жәмийәтлик орунларда өзәңни дурус тутушни билиш наһайити мүһим.

1. Жұплишип ишләп, соалларға жавап берінчлар, мисалларни талланылар.

1) Мәңгүлүк мәнивий байлиқта адәмдикі адәмгәрчилик, адиллік, изгүлүк қатарлық хусусийәтләр ятиду. Улар адәмниң пүткүл өмүр тәжрибиси давамида жиғилған. Немишкә улар мәңгүлүк дәп ойлайсиләр?

2) Ойланмай иш құлмаңлар! Өз сөзүңлар билән ишиңларға адил болуңлар. У силәрниң келәчәк тәғдириндерни ениқлиши мүмкін. Бу сөзләрни силәр қандақ чүшинисиләр? Мисал кәлтүрүңлар.

3) Алған билимиңларға лайиқ иш қилиңлар. Шу чағдила ишиңлар нәтижіликті болиду. Мошундақ мәшиқлинин үгиніңлар. Қоллинилмиған билим немишкә артуқ салмаққа айлиниду?

2. Қийин мәсилеләрни йешиңлар.

Дадисидин сориди бала,
Койидиған соали чоңқур:
Яхши дегән немә у?
Яман дегән немә у?

3. «Өзәңларни тутушни билиңлар» сәһниликті көрүнүш ойнаңлар.

Дуканда

Театрда

Автобуста

Китапханида

4. «Жәмийәтлик орунлардикі тәртип-интизам қаидиси» мавзусыға постер түзүңлар.

«Жанлиқ һәрипләр»

Жәмийәттә қолайлық яшаш үчүн, һәрбир һәрипкә лазим тәриплимиләрни ойлап төпин්лар.

ЖӘМИЙӘТ

33- дәрис

СИЛӘР

Қазақстан хәлқиниң мәйрәмлири
хәкқидә
**билидиған
болисиләр.**

Қазақстан хәлқиниң мәйрәмлири

СИЛӘР

Елимиздә атап өтүлидиған мәйрәмләрниң нишанлинишини оқуп, **үгінисиләр**.

мәйрәм

мейрам, мереке

feast

достлук

достық

friendship

Савақдашлириңлар билән пикерлишиңлар:

- Елимиздә қандақ мәйрәмләр нишанлиниду?
- Мәйрәм күнлири адәмләр немә билән шуғуллиниду?
- «Мәйрәм» сөзини аңлиғанда, ядигүларға немә чүшиғанлиғини ойлап көрүңлар: рәңләр, авазлар, пурас, һистайғы вә кәйпият.

Қазақстанда һәрхил милләт вәкиллири достлукта вә өзара разимәнликтә биллә яшимақта. Уларниң қатарида йүздін ошук милләт вәкиллири бар. Руслар, уйғурлар, украинлар, татарлар вә башқа хәлиқләрниң туғулуп өскән йери, ана дияри бир, вәтиниму бир. 1-май – достлук, инақлиқ мәйриими – Қазақстан хәлқиниң бирлиги мәрикиси. Бу мәйрәмдә баһарниң қояшлық күнидә көңгүллүк усуллар, спортлуқ оюнлар үштүрүлиду. Миллий мәдәнийәт мәркәзлири Қазақстан хәлқини һәр милләтниң әнъәниси билән тонуштуриду.

1-МАЙ –

**ҚАЗАҚСТАН ХӘЛҚИНІҢ
БИРЛИГІ КҮНИ –
БИЗНИҢ БАЙЛИФИМИЗ!**

Елимиздә башқиму көплигән мәйрәмләр нишанлиниду.
Улар миллий, дөләтлик, кәспий болуп бөлүниду.

Топ билән биллә ишләп, мәйрәмләрниң бири һәккидә постер ясаңлар. Униңға шеир, мәйрәмлик тәбрик қошуңлар. Мәйрәмләр қандақ нишанлинидиғанлығи тоғрилиқ қисқа hekайә түзүңләр яки ихчам сәһнилик көрүнүш қоюңлар.

Миллий
мәйрәм

16-декабрь –
Мустәқиллік күни

Дохтурлар
күни

Муәллимләр
күни

Куруулушчилар
күни

Кәспий
мәйрәмләр

8-март – Хәлиқ-
ара ханум-
қызылар күни

30-август –
Конституция
күни

1-декабрь
Түнжә Президент
күни

31-декабрь –
Йеңи жыл

22-март – Норуз
мәйрими

Дөләтлик
мәйрәмләр

Бу мәйрәм тоғрилиқ немә билисиләр? Сөзләп беринлар.

- Қазақстандикى милләт вәкиллириниң намлирини ким көп билиуду?
- Улар тоғрилиқ немә билисиләр?
- «Қазақстан хәлқи – инақ айлә» дегән сөзни қандақ чүшинисиләр?
- «Толерантлиқ» (төзүмлүк) сөзини аңлидинларму? Униң мәнаси қандақ?

34- дәрис

СИЛӘР

«айләвий бюджеттин» өзәнләрға хәшлинидиган чиқимлар һәккүдә билидиған болисиләр.

Өз чиқимиңларни қандақ рәжилигән дурус?

СИЛӘР

өй чиқимиңларниң «паспортини» түзүшни үгінисиләр.

бюджет

бюджет

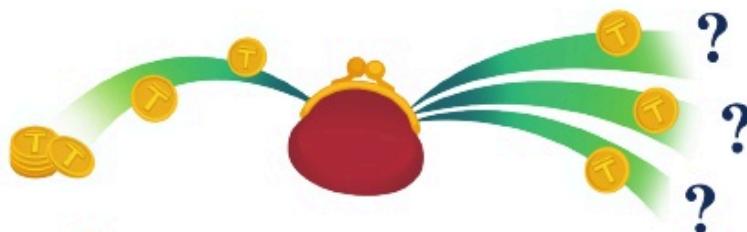
budget

Ядиңларға чүшириңлар

«Бюджет» дәләтлик, аиләвий, шәхсий болуши мүмкін.
Аилиниң кирими немидин тәшкіл қилиниду?
Аилә кирими қәйәргә хәшлиниду?

Бюджет чүшәнчиси «янчық мәблиғи» дегән мәнани бериду. Аиләвий бюджет – аилиниң кирим вә чиқим режиси.

Аиләвий чиқим шәхсий вә умумиү болуп белүниду. һәрбир аилә әзаси өй егилігигә қатнишип, шәхсий ахчилиқ кирим билән чиқимни тәшкіл қилиду. Ахчини әқилгә мувапиқ хәвләш асан иш әмәс. Келәчәктә бу вәзипини өзәнләр атқуридиған болисиләр.

Һәрбир топ – бу аилә. Өз ара рольларға бөлүнүлар.
Өз аиләнларға нам таллавелиңілар.

- Аиләнларниң кириими билән чиқимини һесаплаңлар.
- Айниң ахиріда аиләнларда ахча қаламду?
- Уни қәйәргә хәшләйсіләр?

Кейинки һәптидә өзәм хәшләйдіған шәхсий чиқимли-
римниң «паспортини» тұзимән. Топта қандақ чиқимларни
реквизиләватқанлығындар тоғрилық пикерлишиңілар.

Кириим	Чиқим
Өзәмниң пули	

Бу чиқимни өйдә аиләвий бирліктә музакирә қилиңілар.
Ата-анаңларниң вә аилидики башқа әзаларниң мәслинітіні
тиңшашындар.

Аилидики кириимни қандақ көпәйтішкә болиду? Өз бюд-
жетиңіларни тәқлип қилип, тұзитип көрүңілар.

Санап үгініңілар

Тәқлип қилинған нәрсиләрниң ичидин һәр һәптидә қайсисини се-
тип алидиғиниңіларни вә шәхсий чиқимниңіларға қанчә пул хәшләйдіғи-
ніңіларни һесаплаңлар.

Сөғиз, шәрбәт, мәктәп ашханисидиқи чүшлүк ғиза, сти-
кер, оюнчук, концеляр товарлири, қорулған яңио, шоко-
лад, оюнға хәшлинидиған ахча, су.

«Чөчәкләр елидә меһманда бол»

Ядигүларға чүшириңілар. Қайси қәһриманда күтүлмігенді
йәрдә 5 алтун тәңгә пәйда болды? У бу ахчини немігә
хәшлимәкчи? Силәр қәйәргә хәшлигендегі болаттыңілар?

«МӘН ВӘ МЕНИҢ ХӘШЛӘЙДІҒАН ЧИҚИММІМ» ДЕ- ГЕН МАВЗУҒА ЭССЕ ЙЕЗИНІЛАР.

Эссениң режиси:

- Ата-анаңлар силәргә ахчини ишинип тапшураладу?
- Силәр ахчини дурус хәшләләмсіләр?
- Силәрдә ахча жиғидиған нәрсә бармұ? Униң зөрүрийи-
ти немидә?

ПИКИРЛИШӘЙЛИ!

- Йеқин қериндашларға ғәмхорлық деген немә?
- Аилә билән жәмийәткә әдәплик қаидилири немә үчүн һақтат?
- Қазақстан хәлқи қандақ мәйрәмләрни нишанлайду?
- Аиләвий бюджеттін силәрниң еһтияжындарға қанчә ахча бөлүниду?

ҺӘРХИЛ ТАПШУРУҚЛАР

1. Достуңлар билән пикирлишиңлар. Һәрбириңларниң аили-сидә ким немини яхши көриду? Силәр апаңлар билән дадаңларниң туғулған күнінгә немә соға қылған болаттыңлар? Немишкә шундақ соғини таллиғиниңларни чүшәндүрүңлар.
2. Синипқа башқа сәйяридин вәкил кәлди, дәп тәсәввур қилиңлар. У этикет, әдәп һәкқидә һечнәрсә билмәйду. Униңға өзини қандақ тутуш көрәклигини новәтлишип чүшәндүрүңлар:
 - меһманда;
 - кочида;
 - улақта;
 - жәмийәтлик орунда.
3. Адәмләр қедимда тәбиәт күчлиридин – Күндин, ямғұрдин вә б. ярдәм тилигән. Қөплигән хәлиқләрдә мошуниңға бағылғы мәйрәмләр сақланған. Норуз – баһар мәйрими. Униң мәнаси «йеңи күн» дегенни билдүриду. 22-марта күн билән түн тәңлишиду. Норузни қөплигән хәлиқләр жил беши сүпитетідә нишанлайду.
4. Ахчини әқайлға мувапиқ вә орунлуқ хәшләш – бу үгинишни тәләп қилидиған чевәрлик. Уни үгинишни өзәңлар хәшлигән пулни йезип жүрүштин башлиған дурус. Силәр аиләвий бюджеттін қанчилик пул хәшләйдіғанлиғындарни һесаплаңлар. Һәммә чиқим орунлуқму? Ойлининдер. Сетивалған нәрсәңларниң арисида қайсиси бәк зәрүүр әмәс еди?

«ӨЗӘНЛАРНИ ТӘКШҮРҮҢЛАР» ХУЛАСӘ ТЕСТ

1. Жил давамида тәбиий шаралтниң изчил алмишиши немигә бағлиқ?

- A) климатқа бағлиқ;
- Ә) климатлық бәлбаға бағлиқ;
- Б) һава райиға бағлиқ.

2. Геологиялык катализмларға монулар ятиду:

- A) сәл, шувурған, цунами;
- Ә) йәр тәврәш, вулканларниң партлиши, йәрнин үерилиши;
- Б) кәлкүн, өрт, су тешиш.

3. Әгәр өз чиқимиңларни рәтлісәңлар, ахчини аз хәшләй- силәр. Бу:

- A) ахчини текжәш;
- Ә) чиқимни режиләш;
- Б) чиқимниң пайдилиқлиғини ашуруш.

4. Өз ара ишәнчигә, иззәт-һөрмәткә, ортақ мәнпәәткә қуулған мұнасиват:

- A) қериндашлық;
- Ә) достлук;
- Б) һөрмәт.

5. Конституциядә елинизниң алий байлиғи _____ дәп көрситилгән:

- A) мәбләғ, әркинлик, аилә;
- Ә) адәмниң һоқуқи билән һөрмити;
- Б) адәм, униқ наяты, һоқуқи билән әркинлиги.

6. Қазақ хәлқидиқи пәқет ениқлашниң тарихий нами:

- A) генеология;
- Ә) келип чиқышни тәрипләш;
- Б) шежирә, нәсәпнамә (Йәттә ата).

7. Қайсиси қишлиқ спорт түригә ятиду?

- A) волейбол;

- Ә) хоккей;
Б) футбол.

8. Өй һайванлириниң қайси түри көчмән хәлиқләрдә аз учришиду?

- А) ат;
Ә) қой;
Б) кала.

9. Яз ейида қайси мәвсүмлүк йейилим болиду?

- А) қишлиқ;
Ә) яилақ;
Б) күзләк.

10. Өйдикі һава иссиғини рәтләйдиған үскүнә:

- А) кондиционер;
Ә) тоңлатқу, музлатқу;
Б) чаңшориғуч.

11. Шәһәр – бу аһалилық жай, у йәрдикі турғунлар саны:

- А) 12 минән адәм;
Ә) 9 минән адәм;
Б) 5 минән адәм.

12. Шәһәр турғунлириниң кәспи:

- А) фермер;
Ә) орманчи;
Б) металл еритқучи.

13. Қайсиси елиминиң нарәсмий рәмзигә ятиду?

- А) Түғ;
Ә) Герб;
Б) Бәйтерек.

14. Түрк хақанлиғини құрған хақан:

- А) Бумин;
Ә) Аттила;
Б) Мәде.

15. Алтай вә _____ арилиғидики йәрләр «Қипчақ даласи» дәп аталди:

- А) Орал теғи;

- Ә) Жайық дәрияси;
Б) Дунай дәрияси.

16. Қипчақлар қандақ данлиқ зираәтләрни өстүрди?

- А) териқ, арпа, буғдай;
Ә) сулу, буғдай, көмүқонақ;
Б) көмүқонақ, аптарапеләз, териқ.

17. Қазақ ханлиғи қачан вә қәйәрдә қурулди?

- А) 1450-жили Алтайда;
Ә) 1465-жили Чу вә Талас дәриялириниң арилиғида;
Б) 1480-жили Эмби вә Жайық дәриялири арилиғида.

18. Қайси ханни «қазақ йериниң» һулини салғучи дәйду?

- А) Қасим;
Ә) Жәңгир;
Б) Тәвке.

19. Абылай хан қайси батурни «Дарабоз» дәп атиди?

- А) Бөгенбай;
Ә) Қабанбай;
Б) Навruzбай.

20. Қайси сөз «хәлиқ сайлиған сот» дегән мәнани бериду?

- А) бек;
Ә) батур;
Б) бий.

21. Тәбии туристлиқ нишанға _____ ятиду:

- А) «Медеу» спорт комплекси;
Ә) Абай ядикарлиғи;
Б) «Чарин» чатқаллиғи.

22. Қазақстан хәлқиниң бирлиги күни қачан нишанлиниду?

- А) 1-май;
Ә) 4-июнь;
Б) 30-август.

23. «Хәлиқ ғәмхорчиси» аталған дәрия:

- А) Жайық;

- Ә) Сирдәрия;
Б) Иртыш.

24. Қазақстандики дуниявий ЮНЕСКО мирасиниң қатариға киридиған нишан:

- А) Ғожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси;
Ә) Айша биби мәқбәриси;
Б) Қарахан мәқбәриси.

25. Схемидики ениқ өлчәмләрни бирнәччә һәсса кичиклитип беридиған көрсәткүч:

- А) масштаб;
Ә) узунлук;
Б) кәңлік.

26. Қайси юлтuz йөнилишини ениқлайдиған молжа сұпитидә қоллинилған?

- А) Йәттәқарақчи;
Ә) Төмүрқозук;
Б) Үкәр.

27. Атмосферидики тәбиий апәтниң түри:

- А) йәр тәврәш;
Ә) шувурған;
Б) су ташқини.

28. Аиләвий кирим билән чиқимниң режиси:

- А) бюджет;
Ә) бизнес-режә;
Б) смета.

29. Аилидә қобул қилинған әвлаттин әвлатқа берилидиған әнъәниләр:

- А) қанунлар;
Ә) әдәп-әхлақ;
Б) урп-адәтләр.

30. Жәмийәтлик орунға ятмайдиған нишан:

- А) театр;
Ә) китапхана;
Б) пәтири.

ИЗАӘЛИҚ ЛУҒӘТ

Ахча – товар билән хизмәтниң, тапавәтниң бир түриниң иккинчисигә алмаштурғандықи хуни.

Әқлий әмгәк – иҗадийәт, һесап, йезиқчилік билән шуғуллинидиған әмгәкниң түри.

Бюджет (айләвий) – аилә кирими билән чиқиминиң тизмиси.

Дин – Худаға болған етиқатқа асасланған билим системиси.

Дехан – йәрни пәрвиш қилип, йәл-йемиш, ашлиқ ишләп-чиқиридиған, йеза егилиги билән шуғуллинидиған адәм.

Достлук – өз ара һөрмәт, чүшәнчә, ортақ мәнпәәтләргә асасланған адәмләр арисидики мұнасивәт.

Егилик – адәмниң турмуш-мәишәт еһтияжини қандуридиған пайдилиқ нәрсиләр.

Жәмийәт – асару әтиқилири билән нишан-мәхсәтлири бир милләтләрниң ортақлашқан қовми.

«Жети жарғы» – Тәвке хан дәвридә ишләнгән қанунлар топ-лимии.

Ислам – дуниявий динларниң бири.

Катализм – тәбиәттеги зор апәт.

Коллаж – қәғәзгә рәнги билән фактуриси алаһидә тәбиий вә сүнъий материалларни чаплаш. Һазир компьютерда орунлини-ду. Бу – тәсвирий сәнъеттика техникилық усул.

Көчмәнләр – көчмән һаят тәрзидә яшайдыған хәлиқләр.

Қозғилаң – хәлиқ арисида партлиған қураллық көтирилиш.

Қипчақлар – қазақларниң қедимий әждади.

Қишлақ – қишлиқ мәвсүмлүк отлақ.

Масштаб – схемидики ениң өлчәмләр билән арилиқниң бир-нәччә һәссә кичиклітілгән көрсәткүчи.

Мәйрәм – мәлум бир күнләр билән сәнәләргә беғишинип өткүзүлидиған сәлтәнәтлик мәрика. Мәйрәмниң әмәлий па-лийәттика көрүнүши.

Миллий мәдәнийәт мәркәз – Қазақстанда яшаватқан милләтләр вәкиллерины бириктүридиған жәмийәтлик бирләшмә.

Молжаллаш – күзәткүчиниң өзи түрған йәрни әтрапиға, упук тәрәплиригә вә йәр рельефидики алаһидиликләргә мунасивәтлик қарап ениқлиши.

Мустәқиллиқ – дәләт сәяситини өз әрки билән жүргүзүшкә қабилийәтлик, биригә беқинде әмәс, әркинлиги билән мустәқиллиги бар мәмликтә.

Натиқ – сөз сәнъитиниң маһири.

Петроглифлар – қедимий адәмләрниң ташқа оюп салған сүрәтлири.

Синквейн – шеир қураштуруш.

Толерантлиқ – башқиниң пикригә һөрмәт вә бәрдашлиқ билән қараш.

Триумф – даңқ, атақ.

Триумфаллиқ арка – сәлтәнәтлик дәрваза көрүнүшидә бе зәлгән мемарчылық сәнъитиниң үлгиси.

Түркійләр – қазақлар, әзәrbәйжанлар, уйғурлар, қирғизлар вә б. түркій тиллиқ хәлиқләрни өз ичигә алған қериндаш хәлиқләр билән тиллар топи.

Хан – қедимда ханлиқ қурған дәләттиki әң алый лавазим, әл һекүмрани.

Хақанлик – қедимда «хақан» башқурған дәләт.

Шәһәр қоналғуси – қедимий қорғини бар аһалилик жай.

Шекірә (нәсәпнамә) – хәлиқниң келип чиқишини, тарқилишини баян қилидиған тарих пәниниң бир тарм乏и, йәни тарихий вақиәләрни йезип қалдуридиған жилнамә.

ЮНЕСКО – БДТНИң (Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилати) билим, илим-пән вә мәдәнийәт хусусидики тәшкилати.

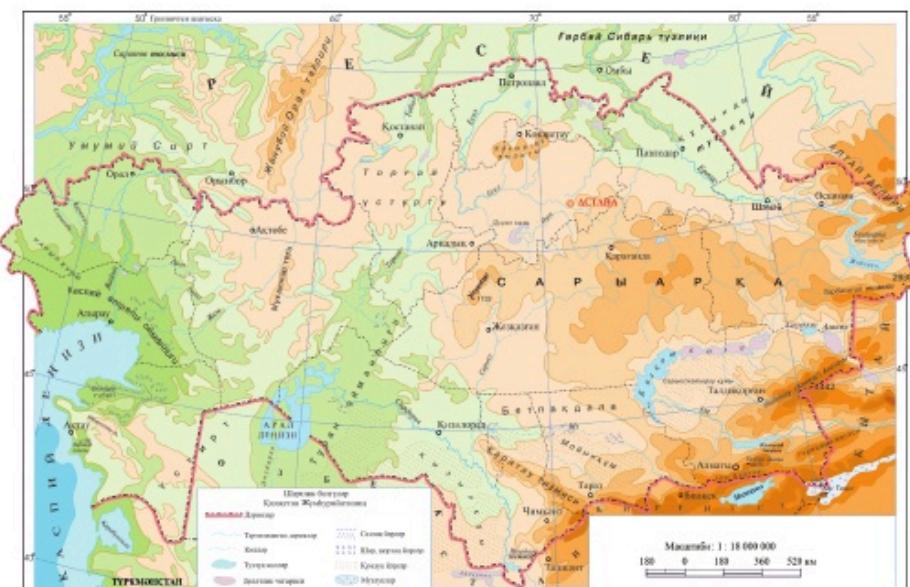
Ядикарлиқ – әмгиги, қәһриманлиғи билән нами чиққан даңлиқ адәмләрни яки тарихий вақиәләрни хәлиқниң хатирисидә қалдуруш үчүн ясилдиған һәйкәллик әсәр.

Яйлақ – язлиқ мәвсүмлүк отлақ.

Қошумчә

Қазақстаниң ижтимай ҳаритиси

Қазақстаниң физикилиқ ҳаритиси

Оқуш нәшри

**Турмашева Ботагөз Қадырқизи
Салиш Салтанат Салишқизи
Пугач Владислава Геннадьевна**

ДУНИЯТОНУШ

Умумий билим беридиган мектепнин, 3-синипи үчүн дәрислик

Тәһрират башлиғи *М. Мәһамдинов*
Муһәррири *М. Мәһамдинов*
Рассам *Д. Айтжанов*
Бәдий мұхәррири *З. Аульбекова*
Техникилық мұхәррири *Ү. Рысалиева*
Компьютерда сәхипилигән *А. Бекбергенова*

ИБ № 192

Теришкә 28.05.2018 берилди. Нәширгә 03.08.2018 қол қоюлди. Формати $70 \times 100 \frac{1}{16}$.
Офсетлиқ нәшир. Офсетлиқ қарғаз. Шартлик басма тавиги 7,8.
Несапқа елинған басма тавиги 4,04. Тиражи 1700 нұсха. Бүйрутма № 3655.
«Атамұра» корпорацияси ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проеспекти, 75.
Қазақстан Жүмнүрийити «Атамұра» корпорацияси ЖЧШниң Полиграфкомбинати,
050002, Алмута шәһири, М. Макатаев кочиси, 41.

